سنڌ جا قلعا ۽ بندرگاه: تاريخ جو آواز

رک سنڌي

ڪراچي 2025ع

Name: Forts and Ports of Sindh: The Voice of History

Author: Ruk Sindhi

Language: Sindhi

Karachi, 2025

فهرست

- تاريخ جي خاموش گواهيءَ مان جنم وٺندڙ آواز
1. اروڙ بندر
2. اگهم ڪوٽ
3. امام ڳڙهه جو قلعو
4. امرڪوٽ
5. انڙ ڪوٽ (ڪيرئين ڪوٽ)
6. اورنگا بندر
7. برهمڻ آباد جو قلعو
8. بکر بندر
9. بهم ڪوٽ
10. ٻير لوءِ وارو قلعو
11. پٽ ڏيٿري بندر
12. پنيور بندر
13. پاري ننگر
14. پٿالا بندر
15. پڪو قلعو حيدرآباد
16. پاتال بندر
17. ٺندي الهيار جو قلعو
18. جبو ڪوٽ
19. چاڪر ڪوٽ
20. چنڙو ڪوٽ
21. خدا آباد جو قلعو
22. دهليل جو قلعو
23. ديبل بندر

24. ڏگهه بالا جو ڪوٽ
25. راٽو ڪوٽ
26. راوڙ جو قلعو
27. رتوڪوٽ (سانگھڙ)
28. رَڪڻ بندر
29. رني ڪوٽ
30. رهمڪي بازار
31. روهڙي جو بندر
32. ساموئي
33. سرٽي ڪوٽ
34. سکر بندر
35. سندريءَ جو قلعو
36. سيوهڻ جو قلعو
37. شاهه بندر
38. علي ڳڙهه
39. غلام شاهه جي مقبري وارو ڪوٽ
40. ڪارو ڪوٽ
41. ڪارو ڪوٽ
42. ڪچو قلعو حيدرآباد
43. ڪراچي بندر
44. ڪشمور بندر
45. ڪلان ڪوٽ
46. ڪوٽ غلام شاهه
47. ڪوٽڏيجي قلعو
48. ڪيٽي بندر
49. گلان ڪوٽ
50. گهوڙاٻاري

51. لاهري بندر (جاڪي بندر)
52. لوٺي ڪوٽ
53. مروٽ بندر
54. ملاڪي ڪوٽ
55. منصوره جو بندر
56. منهوڙو ڪوٽ
57. مينا ننگر
58. نصرپور جو بندر
59. نندڪوٽ
60. نيرون ڪوٽ
61. نئون ڪوٽ قلعو
62. هراڙ جو قلعو
63. ونجهڙوٽ بندر
64. وڪر بندر
65. وينجهرو

مهاڳ

تاريخ جي خاموش گواهيءَ
مان جنم وٺندڙ آواز

سنڌ: هڪ اهڙي ڌرتي، جتي مٽيءَ جو هر ذرو تاريخ جو گواهه آهي، جتي هوائن ۾ قديم تهذيبن جا سڏ گونجي رهيا آهن، ۽ جتي پٽين، برجَن، ۽ بندرگاهن جي خاموشيءَ ۾ صدين جا دفن ٿيل داستان موجود آهن. هزارين سالن کان هيءَ سرزمين تهذيب، واپار، مزاحمت، ۽ فڪر جو مرڪز رهي آهي. وقت جي وهڪري ڪيترن ئي ماڳن کي وساري ڇڏيو، پر سنڌ جي مٽي انهن کي وسارڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو: ۽ هاڻ، هي ڪتاب

انهن ئي وساريل آوازن کي قلم جي ذريعي زنده ڪرڻ جي ڪوشش آهي.

"سنڌ جا قلعا ۽ بندرگاه: تاريخ جو آواز" هڪ علمي، تهذيبي ۽ جذباتي سفر آهي، جيڪو پڙهندڙ کي سنڌ جي قلعن جي عظمت، بندرگاهن جي ساموندي ساهه، ۽ انهن تاريخي ماڳن جي تعميراتي، حڪومتي ۽ ثقافتي پسمنظر ڏانهن وٺي وڃي ٿو. هي ڪتاب نه فقط تاريخي ڄاڻ پيش ڪري ٿو، بلڪه فنِ تعمير جي ذهانت، دفاعي حڪمتِ عملين جي بارڪين، ۽ مقامي روايتن جي رنگن کي به اجاگر ڪري ٿو.

سنڌ جا قلعا، ڪوٽ، ۽ بندرگاهه تاريخ جي خاموش گواهي آهن. انهن جي ڊٺل پٿرين ۽ صدين جي محنت جا پڙاڏا گونجي رهيا آهن. هي ماڳ سنڌ جي ماضيءَ جي ساهه سان جيئرا آهن. اهي فتحن ۽ شڪستن جا شاهد آهن—جتي وڏڙن جون مرڪون ۽ لڙڪ، محنت جا پڙاڏا، ۽ تهذيب جا نقش محفوظ آهن.

قلعا، ڪوٽ، ۽ بندرگاهه سنڌ جي اجتماعي شعور جا زنده نشان آهن. اهي فقط ايندڙ نسلن لاءِ ورثو نه آهن، بلڪه سنڌ جي مزاحمتي تاريخ، تهذيبي تسلسل، ۽ فڪري ميراث جا امين آهن. انهن جي پٿرين ۽ جدوجهد جا پڙاڏا، ڏک جا نشان، ۽ فتحن جا نقش محفوظ آهن. هر برج، هر در، ۽ هر بندرگاهه چڻ ته هڪ داستان آهي—جنهن کي هي ڪتاب پڙهندڙ جي دل تائين پهچائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو.

ڪتاب جو بنيادي مقصد

1. تاريخي، تهذيبي ۽ حڪومتي پسمنظر جو علمي جائزو

سنڌ جي قلعن ۽ بندرگاهن جي تعمير، استعمال، ۽ حڪومتي مقصدن کي تاريخي دستاويزن، آثارن، ۽ روايتن جي روشنيءَ ۾ پرکڻ.

2. فنِ تعمير ۽ دفاعي حڪمتِ عملين جي تنقيدي تشريح

قلعن جي تعميراتي انداز، برجَن جي ترتيب، ۽ دفاعي حڪمتِ عملين جي بارڪين کي تنقيدي نظر سان اجاگر ڪرڻ.

3. بندرگاهن جي واپاري، ثقافتي ۽ سامونڊي اهميت کي اجاگر ڪرڻ

سنڌ جي بندرگاهن جي عالمي واپار، ثقافتي ڏي وٺ، ۽ سامونڊي حڪمتِ عمليءَ جي وضاحت ڪرڻ، جيئن سنڌ جي سامونڊي تاريخ کي عالمي تناظر ۾ ڏسي سگهجي.

4. وساريل ماڳن جي نئين سر تشريح

لوڪ ڪهاڻين، روايتن، ۽ آثارن جي مدد سان انهن ماڳن کي نئين زندگي ڏيڻ، جيڪي وقت جي دز ۾ لٽجي ويا آهن.

5. تعمير جي دورن ۽ تعمير ڪندڙن جي ڇنڊڇاڻ

قلعن جي تعمير جي دور، تعمير ڪندڙ حڪمرانن،

۽ انهن جي سياسي مقصدن بابت علمي تحقيق پيش ڪرڻ.

6. مالڪي بابت ڦهلايل ڪوڙين دعوائن جي رد

علمي ۽ سائنسي بنيادن تي انهن دعوائن کي رد ڪرڻ، جيڪي قلعن جي مالڪي بابت ڦهلايل آهن، ۽ سچائيءَ کي اجاگر ڪرڻ.

7. تاريخ بابت ڦهلايل فريب جو وائکو ڪرڻ

سنڌ جي تاريخ بابت ڦهلايل بدگمانين، مڪارين ۽ فريبن کي علمي ايمانداريءَ سان وائکو ڪرڻ، جيئن تهذيبي شعور جي بحالي ممڪن ٿئي.

هي ڪتاب هڪ سڏ آهي: سنڌ جي مٽيءَ مان، سنڌ جي شعور مان، ۽ انهن پٿين مان، جيڪي صدين کان خاموش آهن، پر اڄ به ساهه کڻي رهيون آهن. پڙهندڙ لاءِ هيءَ دعوت آهي ته هو انهن ماڳن سان نه فقط تاريخي طور، پر جذباتي ۽ تهذيبي طور به سلهاڙجي وڃن، جيئن سنڌ جي ورثي کي ايندڙ نسلن تائين زنده رکجي.

رُڪ سنڌي

ڪراچي، 2025ع

اروڙ بندر

سنڌو درياءُ سنڌ جي حياتيءَ جو سرچشمو رهيو آهي. سنڌوءَ جي ڪنارن تي هميشه تهذيبون ۽ شهر وجود ۾ آيا ۽ ترقي ڪئي. انهن ۾ اروڙ هڪ اهڙو قديم شهر ۽ بندر آهي، جيڪو رڳو واپار جو مرڪز نه پر سنڌ جي سياسي، ثقافتي ۽ علمي تاريخ ۾ به مرڪزي حيثيت رکي ٿو (Shaikh, 1995). هي مقالو اروڙ جي تاريخي اهميت، واپاري حيثيت، ۽ ان جي زوال تي اڪيڊمڪ جائزو پيش ڪري ٿو.

جغرافيائي ۽ ثقافتي پسمنظر

اروڙ، روهڙيءَ کان اٽڪل پنج ميل ڏکڻ اوڀر ۾ ٽڪريءَ تي واقع آهي. درياءَ جي ويجهو هجڻ ڪري اهو هڪ مصروف بندرگاهه رهيو، جتان واپاري سرگرميون ٿينديون رهيون. محققن موجب هيءَ بستي سنڌو سڀيتا جي دور ۾ وجود ۾ آئي، جڏهن ته ويدڪ دور ۾ هن کي محفوظ جڳهه هجڻ

سبب واپاري ۽ سياسي مرڪز بڻايو ويو (Memon, 2001).

ابتدائي تاريخ

ويدن جي دور ۾ اروڙ تي راڻي روماسا جي حڪومت رهي، جيڪا فنِ موسيقيءَ جي ماهر هئي (Shoro, 1985). مهاڀارت ۽ رامائڻ جي حوالن مان پڻ معلوم ٿئي ٿو ته اروڙ سنڌ جي تختگاهه طور قائم رهيو. چندرونسي ۽ سورج ونسي حڪمرانن جي دور ۾ هيءَ شهر اقتصادي ۽ سياسي عروج تي پهتو.

سڪندر ۽ موسيڪانوز جو دور

سڪندر مقدوني جڏهن سنڌو درياءَ وسيلي سنڌ ۾ داخل ٿيو، تڏهن اروڙ سندس سامهون هڪ اهم بندر طور آيو. ان وقت هتي جو حڪمران موسيڪانوز هو، جنهن سڪندر سان مقابلو ڪيو (Arrian, 1893/1971). يوناني مؤرخن هن شهر کي دولت مند، زرخيز ۽ علمي لحاظ کان اڳڀرو قرار ڏنو آهي (McCrindle, 1973).

چچ نامو ۽ عربن جو دور

چچ نامي ۾ اروڙ کي سنڌ جو تختگاهه قرار ڏنو ويو آهي، جتي راجا سهاسي ۽ پوءِ راجا ڏاهر حڪومت ڪندا هئا (Baladhuri, 1916/1968). عربن جي حملي وقت به اروڙ مرڪزي حيثيت

رڪندڙ شهر هو. محمد بن قاسم جـڏهن هن علائقي تي قبضـي ڪـان پـوءِ شـهرين کي آزادي ڏني ۽ ڪين مال ملڪيت واپس ڪئي، ته ان مان ظاهر ٿـئي ٿـو ته هن شهر جا ماڻهو هاري، واپاري ۽ ڪـاريگر هئـا، جيڪي علائقي جي معيشت ۾ اهم ڪردار ادا ڪندا هئا (Al-Baladhuri, 1968).

مغلن ۽ ارغونن جو دور

مغل دور ۾ به اروڙ جي اهميت برقرار رهي. شــيخ ابوالفضــل ۽ مــير معصــوم بهم ي اروڙ کي ملتان جيڏو وڏو شهر قرار ڏين ٿا، جتي باغ، محلات ۽ نهرون موجود هيون (Bukhari, 1590/2002). ارغـونن جي دور ۾ هـتي فـوجي ڇـانوڻي بـه قـائم رهي، جنهن مـان هن جي حڪومـتي اهميت ظـاهر ٿئي ٿي.

علمي ۽ واپاري اهميت

اروڙ علم، هنر ۽ واپار جو مرڪز هو. قاضــي اســماعيل ۽ ٻين عــالمن هــتي علمي خـــدمتون سرانجام ڏنيون. هتي ئي قاضي محمد اسماعيل بن علي ”منهاج المسالڪ“ نالي سنڌ جي تاريخ عربيءَ ۾ لکي، جنهن کي بعـد ۾ فارسـيءَ ۾ ترجمـو ڪيـو ويو (Memon, 2001). واپاري طور اهو انـاج جي وڏي منـڊي، هٿيارسـازي ۽ ڪـاريگريءَ جـو مرڪـز هو.

زوال جا سبب

چوٿين صدي هجريءَ ڌاري درياءَ جي رخ مٽجڻ سبب اروڙ پنهنجي اهميت وڃائي ويٺو. واپار ۽ معيشت درياءَ تي دارومدار رکندي هئي، تنهن ڪري درياءَ ڇڏي وڃڻ سان شهر اجڙڻ لڳو ۽ آخرڪار هڪ ننڍڙي ڳوٺ ۾ تبديل ٿي ويو (Shaikh, 1995).

اروڙ سنڌ جي تاريخ ۾ هڪ شاندار باب آهي. اهو رڳو سياسي تختگاهه نه، پر واپار، هنر ۽ علم جو مرڪز به رهيو. درياءَ جي رخ مٽجڻ سبب ان جو زوال ٿيو، پر سندس ورثو اڄ به سنڌ جي تاريخي شعور ۾ زنده آهي.

References:

- Al-Baladhuri. (1968). The conquest of Sindh (H. M. Elliot & J. Dowson, Trans.). London: Oxford University Press. (Original work published 1916)
- Arrian. (1971). The campaigns of Alexander (A. de Selincourt, Trans.). Harmondsworth: Penguin Classics. (Original work published 1893)

- Baladhuri, A. H. (1916/1968). Futuh al-Buldan (trans. by P. K. Hitti). New York: Columbia University Press.
- Bukhari, M. M. (2002). Tarikh-e-Masumi. Karachi: Sindhological Society. (Original work published 1590)
- Mastoor fatima bukhari (1991), the archaeological site of aror a research report, Institute of Sindhology Publication No. 153.
- McCrindle, J. W. (1973). Ancient India as described by classical authors. New Delhi: Munshiram Manoharlal.
- Memon, A. M. (2001). History of Sindh ports. Hyderabad: Sindh University Press.
- Shaikh, M. (1995). Sindh through the centuries. Karachi: Oxford University Press.
- Shoro, G. H. (1985). Pre-Islamic Sindh: A cultural study. Jamshoro: University of Sindh Press.

اگهم ڪوٽ

اگهم ڪوٽ جو سنڌ جي قديم سياسي جاگرافي ۽ هڪ اهم شهر طور ذڪر ٿيل آهي. تاريخي ڪتابن مطابق هي شهر اسلام کان اڳ به موجود هو ۽ **راجا اگهم لوهاڻو** هن علائقي جو حڪمران هو، جيڪو لوهاڻا قبيلي سان تعلق رکندو هو. ڪجهه تاريخي روايتن موجب اهو شهر **برهمڻ آباد صوبي** جي سياسي ۽ انتظامي نظام سان به لاڳاپيل هو.

قديم تاريخي ماخذ جهڙوڪ *چچ نامو* ۽ *تحفة الڪرام* ۾ اگهم ڪوٽ جو ذڪر ملي ٿو، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته هي شهر سنڌ جي قديم انتظامي ۽ سياسي مرڪزن مان هڪ هو.

اسلامي فتح کان پوءِ علمي مرڪز

سنڌ ۾ عربن جي آمد کان پوءِ اگهم ڪوٽ اسلامي تعليم ۽ ثقافت جو اهم مرڪز بڻجي ويو. روايتن مطابق محمد بن قاسم جي دور ۾ هتي مسجدون قائم ڪيون ويون، جيڪي سنڌ ۾ اسلامي ثقافت جي ڦهلاءَ جو بنياد بڻيون.

سما دور (1350–1524ع) ۾ اگهم ڪوٽ سنڌ جي وڏن علمي مرڪزن مان هڪ بڻجي ويو. تاريخي روايتن موجب هتي سوين مدرسه ۽ هزارين شاگرد موجود هئا، ۽ ننڍي کان پوءِ اهو اسلامي تعليم جو ٻيو اهم مرڪز سمجهيو ويندو هو.

واپاري ۽ اقتصادي اهميت

اگهم ڪوٽ جي ترقي جو هڪ اهم سبب ان جي جغرافيائي حيثيت هئي. هي شهر سنڌو درياهه جي پراڻي وهڪري جي ڪناري تي واقع هو، جنهن ڪري اهو درياهي واپار جو اهم مرڪز بڻجي ويو. درياهه ذريعي سامان جي آمدرفت آسان هئي، جنهن ڪري هتي واپاري سرگرميون وڌيون.

تاريخي ماخذن مان معلوم ٿئي ٿو ته اگهم ڪوٽ سنڌ جي ڏاکڻي حصي ۾ واپار، زراعت ۽ ثقافتي لاڳاپن جو مرڪز رهيو، جتي مختلف علائقن جا واپاري ايندا هئا.

صوفي ۽ مذهبي مرڪز

اگهم ڪوٽ صوفي ازم جي تاريخ ۾ پڻ اهم حيثيت رکي ٿو. هتي ڪيترن ئي بزرگن ۽ صوفين جون مزارون موجود آهن، جن ۾ خاص طور تي **مخدوم محمد اسماعيل سومرو** جو مزار مشهور آهي. هن بزرگ سما دور ۾ هتي مدرسو قائم ڪيو، جتي سوين شاگرد تعليم حاصل ڪندا هئا.

ان ڪان علاوه، اگهم ڪوٽ ۾ بي بي مهام (خديجه بنت امام موسيٰ ڪاظم) جي مزار پڻ موجود آهي، جيڪا مقامي روايتن مطابق عرب دور سان لاڳاپيل آهي ۽ سنڌ ۾ قديم مذهبي ماڳن مان هڪ سمجهي وڃي ٿي.

تمدني ۽ آثار قديمه جي اهميت

اگهم ڪوٽ جو آثار قديمه وارو ماڳ لڳ ڀڳ **200 ايڪڙن** تي پکڙيل آهي، جتي مختلف دڙا، مسجدون، قبرستان ۽ قلعي جا نشان موجود آهن. هتي مليل آثارن ۾ مٽيءَ جا برتن، ٽيراڪوٽا رانديڪا، سينگاريل ٽائلس ۽ ٽامي جا سڪا شامل آهن، جيڪي 8هين کان 13هين صدي عيسويءَ جي تاريخ سان تعلق رکن ٿا.

هي آثار ظاهر ڪن ٿا ته اگهم ڪوٽ هڪ وڏو شهري مرڪز هو، جتي مذهبي، تعليمي ۽ واپاري سرگرميون گڏيل طور تي موجود هيون.

زوال ۽ تباهي

اگهم ڪوٽ جو زوال 18هين صديءَ ۾ شروع ٿيو. ڪجهه مورخن مطابق افغان حملہ آور **مدد خان پٺاڻ** شهر کي تباهه ڪيو، جڏهن ته ٻين محققن موجب سنڌو درياهه جي وهڪري جي تبديلي سبب شهر جي واپاري اهميت ختم ٿي وئي، جنهن ڪري ماڻهو ٻين شهرن جهڙوڪ حيدرآباد ۽ ٺٽي ڏانهن لڏي ويا.

References:

- Akhtar, Muhammad Saleem. (1983). *Sind under the Mughuls: Mazhar-i-Shahjahani*. Karachi.
- Elliot, H. M. (1867). *The History of India as Told by Its Own Historians*. London.
- Laghari, Muhammad Hanif & Veesar, G. Mohiuddin. (2000). *History and*

Archaeology of Aghamano Site. Ancient Sindh Journal.
- Mansoor, Hasan. (2015). *Footprints: Mysterious Agham Kot*. Dawn Newspaper.
- Sheikh, Nilofer. (2021). *Documentation of Heritage Sites and Monuments of Sindh*. Endowment Fund Trust for Preservation of Heritage of Sindh.

امام ڳڙهه جو قلعو

تعارف

امام ڳڙهه جو قلعو سنڌ جي تاريخ هڪ اهم تاريخي ثقافتي ماڳ طور سڃاتو وڃي ٿو. هي قلعو هڪ هزار سال اڳ جو جوڙايل ٻڌايو وڃي ٿو. جنهن وقت سنڌ تي سومرن جي حڪومت (1011ع-1351ع) هئي، ان دور سنڌ جي سرحدن علائقن جيڪي قلعا ڪوٽ اڏايا ويا، انهن قلعن امام ڳڙهه جو قلعو به شامل هيو. ان وقت هن قلعي جو نالو ڇا هيو، ان بابت ڪي ثابتيون محفوظ رهي نه سگهيون آهن. ڇاڪاڻ ته مختلف دورن سنڌ تي ڌارين قومن جي حملن سبب هتان جا ڪتب خانه ساڙي تباهه ڪيا ويندا هئا. ان ڪري ڪافي علمي ذخيرو سڙي ناس ٿي ويو. ٻيو ته ان دور سنڌي ٻولي مختلف لپين لکي ويندي هئي، جيئن خدادادي، هٽ واڻڪي وغيره. ان ڪري انگريز دور موجوده عربي لپي سرڪاري طور اختيار ڪرڻ سبب ماضي جي مختلف لپين سنڌ بابت لکيل مواد محفوظ رهي نه سگهيو يا عوام جي پهچ کان پري ٿي ويو. جنهن ڪري سنڌ جي تاريخ جا ڪيئي بابت ڌارين حملي آورن جي گهوڙن جي اٿاريل دز هيٺ دٻجي ويا.

امام ڳڙهه جو قلعو ڪوٽڏجيءَ پرسان، نارا روڊ وسيلي، هند-پاڪ سرحد جي ويجهو واقع آهي (Sindhiana, n.d.). ڪجهه تاريخدانن هن قلعي

کي ٽالپرن جي دور سان منسوب ڪيو آهي. پر ان بابت ڪابه ثابتي نه ٿي ملي. ٽالپر دور جي ڪنهن به لکت ۾ هن قلعي جي اڏاوت جو ذڪر موجود ناهي. سنڌ جي ناماري تاريخدان ايم ايڇ پنهور موجب ٽالپرن امام ڳڙهه قلعو جوڙايو نه هو، پر ان جي مرمت ڪرائي هئي. (ايم ايڇ پنهور، ٽماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، 2006ع، رني ڪوٽ نمبر). ٽالپرن پنهنجي حڪمراني واري دور ۾ هن قلعي ۾ فقط رهائش اختيار ڪئي هئي. جنهن ڪري ڪجهه ليکڪن هن قديم قلعي جي اڏاوت کي ٽالپر دور سان منسوب ڪري ڇڏيو. جڏهن انگريزن سنڌ تي قبضو ڪيو ته ان وقت امام ڳڙهه قلعو ميرن جي استعمال هيٺ هيو. ان ڪري انگريزن بنا ڪنهن جاچ ڪرڻ جي هن قلعي کي ٽالپرن جو جوڙايل قرار ڏئي ڇڏيو. جڏهن سنڌ تي ٽالپرن جي حڪومت قائم ٿي ته امام ڳڙهه قلعو اڳ ئي موجود هيو، ٽالپرن ان جي مرمت ڪرائڻ بعد پنهنجي استعمال هيٺ آندو ويو.

تاريخي پسمنظر

امام ڳڙهه جي قلعي جي مير رستم خان ٽالپر جي دور ۾ مرمت ڪرائي وئي، مير رستم خان ٽالپر ان وقت خيرپور رياست جو حڪمران هو. مير رستم خان، مير علي مراد سان پڳ جي جهيڙي کان پوءِ، پنهنجي زال ۾ ٻانهين سان گڏ امام ڳڙهه ڏانهن روانو ٿيو، جتي هن اقتدار کان دستبرداري اختيار ڪري اتي رهائش اختيار ڪئي.

مير رستم خان ٽالپر طرفـان مـير مـراد علي سـان پڳ تي جهيڙي بعد هن قلعي □ اچي رهائش اختيــار ڪرڻ مان اهـو ثـابت ٿـئي ٿـو تـه هي قلعـو اڳ ئي جوڙايل □ رهائش جي قابل هيو.

انگريز سامراج جي مداخلت

چارلس نيپئر، جيڪو انگريـز فـوج جـو جـنرل هو، مير رستم کي سياسي طور ختم ڪرڻ چـاهيو. نيپئر مير علي مراد کي امام ڳڙهه تي قبضو ڪــرڻ لاءِ فوجي مـدد فـراهم ڪـئي. 12 جنـوري 1842ع تي، نيپئر ساڍا ٽي سؤ پيادا، پنجاهه گهـوڙي سـوار، □ ٻه توبون ساڻ ڪري امام ڳڙهه تي حملو ڪيــو (Lambrick, 1973).

قلعي جي تباهي

نيپــئر جي فـــوج قلعي کي 10,000 پائونـــڊ بارود سان تباهه ڪيو. نيپـئر پـاڻ لکي ٿـو تـه قلعـو "ذريـون ذريـون" ٿي ويـو (Napier, 1845). هي تباهي نه رڳو فوجي ڪارروائي هـئي، پـر سـنڌ جي تاريخي ورثي تي هڪ وڏو حملو پڻ هو.

انساني الميو

مير رستم جي زال رسـتي □ اٿ تـان ڪـري پـئي، ٻـانهيون فـوٽ ٿي ويـون، □ مـير رسـتم کي شديد تڪليـف پهـتي. هي واقعـو سـنڌي حڪمـرانن

جي قربـــاني ۾ انســـاني درد جـــو عڪس آهي (Sindhiana, n.d.).

فطرت جو انتقام

نيپـئر جي واپسـي تي، اڇـڙي ٿـر جي زمين مان بيمارين جي وبا ڦهلجي وئي. نيپـئر لکي ٿـو تـه "اسان جون اکيون، ڪن، وات ۾ ڌند واري جي تهـه چڙهڻ ڪـري، ڪيترائي ماڻهو بيمارين جو شڪار ٿي پيـا" (Napier, 1845). هي واقعــو فطــرت جي بدلي وانگر محسوس ڪيو ويو.

نتيجو

امام ڳڙهه جو قلعو سنڌ جي تاريخ ۾ هڪ اهم بـاب آهي، جنهن جي ديوارن ۾ پري ويل پٿين ۾ سنڌ جي هڪ هزار سـالن جي تـاريخ سـاهه ڪـٽي رهي آهي. هن قلعي ڪيترن ئي ٻـاهرين حملي آورن جـا گهـاو بـه برداشـت ڪيـا آهن تـه وري وطن جي آزادي ۾ آجپي لاءِ مزاحمت جي ڪهـاڻي بـه بيـان ڪـري ٿـو. هن قلعي جا ڪنڊر اڄ به موجود آهن، پر انهن تـائين پهچڻ ڏکيو آهي. ضروري آهي ته سـنڌ جي تـاريخي ورثي کي محفـوظ ڪيـو وڃي ۾ عـالمي سـطح تي ان جي سڃاڻپ کي اجاگر ڪيو وڃي.

References:

- Lambrick, H. T. (1973). Charles Napier and Sindh: Conquest and Administration. Oxford University Press.
- Napier, C. J. (1845). The Conquest of Sindh. London: John Murray.
- ايم ايڇ پنهور، ٺماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، 2006ع، رني ڪوٽ نمبر
- Sindhiana. (n.d.). امام ڳڙهه جو قلعو. Retrieved August 25, 2025, from https://encyclopediasindhiana.org

امرڪوٽ: سنڌ جي تاريخي ورثي جو شاهڪار

امرڪوٽ، جيڪو قديم زماني □ "امرڪــوٽ" جي نالي سان سڃاتو ويندو هو، سنڌ جي تاريخي □ ثقـافتي ورثي جــو هڪ اهم مــاڳ آهي. هن شــهر □ قلعي جي ابتدا بابت مختلف روايتــون موجــود آهن،

جن مان ظاهر ٿئي ٿو تـه هي مـاڳ يـارهين صـديءَ کان به اڳ آباد هو (هريجن، 1980ع)

تاريخي پسمنظر

امرڪوٽ جي قدامت بابت ’تاريخ ريگستان‘، ’امرڪـوٽ جـو اتهـاس‘ ۽ ’ٽـاڊ راجسـتان‘ جهـڙن ڪتابن مان معلوم ٿئي ٿو ته ڇهين صدي عيسـويءَ ڌاري هتي پرمـارن جي حڪـومت هـئي. منـڌم راءِ، جيڪـو لـدروي ۽ پونگـل جي يادوونسـي راجـا هـو، امرڪـوٽ جي پرمـار راجـا مسـوڊ جي ڌيءَ سـان شـادي ڪـئي (هـريجن، 1980). سـن 997ع ۾ مـارواڙ جي راجـا ڌوٽي براهـه، نـون قلعن جي ورهاسـت دوران امرڪـوٽ پرمـارن کي ڏنـو (ٽـاڊ، 1829)،

1226ع ڌاري سوڍن هن قلعي تي قبضو ڪيو، جڏهن ته ان کان اڳ سومرن جو به ڪجهه عرصو اقتدار رهيو (هريجن، 1980).

تعميراتي بناوٽ

امرڪوٽ قلعو، جيڪو 25.22° اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ 69.47° اوڀر ڊگهـائي ڦـاڪ تي واقـع آهي، دفاعي لحاظ کان ريگستان جي ڇـيڙي تي جوڌپـور کان حيـدرآباد اينـڊز شـاهراهه تي قـائم آهي. قلعي جي چوڌاري خندق جا آثـار موجـود آهن، جيڪي ان

جي دفاعي حڪمت عمليءَ جو حصو هئا. دروازي جي مٿان سورج مکيءَ جي گل جهڙو نشان ٺهيل آهي، جيڪو ڪن محققن موجب سورج ونسي راجپوتن جي علامت آهي (سولنڪي، 1975).

قلعي جي چئني ڪنڊن تي برج موجود آهن، جڏهن ته وچ ۾ هڪ شاهي برج (Watch Tower) آهي، جتي اڄ به ڇهه توپون رکيل آهن. قلعي جي اندر انگريز دور جي ڊپٽي ڪمشنر مسٽر واٽسن جي قبر پڻ موجود آهي، جيڪا صليب جي صورت ۾ ٺهيل آهي.

ثقافتي اهميت

امرڪوٽ قلعو صرف تاريخي نه، پر ثقافتي لحاظ کان به انتهائي اهميت رکي ٿو. قلعي اندر قائم ميوزيم ۾ مغل دور، ٿر جي ثقافت، ۽ ٻڌ ڌرم جي مورتيون رکيل آهن، جيڪي ويراواهه مان کوٽائي دوران هٿ آيون (سنڌي آثار قديمه کاتو، 2022).

عمر مارئيءَ جي داستان، جيڪا سنڌي ادب جي دل آهي، به هن علائقي سان جڙيل آهي. ان کان علاوه، مغل بادشاهه جلال الدين اڪبر جي پيدائش به امرڪوٽ ۾ ٿي، جيڪا هن ماڳ کي مغل تاريخ سان ڳنڍي ٿي (ابوالفضل، 1590).

References:

- Abul Fazl. (1590). Ain-i-Akbari. Delhi: Mughal Court Archives.
- Harijan, Raichand. (1980). Tarikh-e-Rigistan [History of the Desert]. Hyderabad: Sindhi Adabi Board.
- Solanki, Tejsingh. (1975). Rajput Symbols and Their Historical Significance. Jodhpur: Rajasthan Publications.
- Tod, James. (1829). Annals and Antiquities of Rajasthan. London: Smith, Elder & Co.
- Sindh Department of Archaeology. (2022). Excavation Report: Virawah Site. Karachi: Department of

Culture and Antiquities, Government of Sindh.

انڙ ڪوٽ (ڪيرئين ڪوٽ)

انڙ ڪوٽ، جيڪو ڪيرئين ڪوٽ جي نالي سان پڻ سڃاتو وڃي ٿو، سنڌ جي ضلعي بدين جي تعلقي گولاڙچيءَ جي ديهه ڪيرئين ۾ واقع آهي. هي قلعو نه رڳو پنهنجي شاندار تعميراتي انداز، پر پنهنجي دفاعي حڪمت عمليءَ جي ڪري پڻ اهميت رکي ٿو.

بيهڪ ۽ جاگرافيائي خصوصيتون

انڙ ڪوٽ 68°26′ اوڀر ڊگهائي ڦاڪ ۽ 24° 36′ اتر ويڪرائي ڦاڪ تي واقع آهي، جاتي-ڪورواهه رستي تي لغاري سم جي ويجهو، ديهه ڪيرئين جي سروي نمبر 449–456 ۾. موجوده زمين جي سطح کان 15 فوٽ مٿي هجڻ ڪري، لڳي ٿو ته هي ڪوٽ ڪنهن مٿاهين دڙي تي بيهاريو ويو هو، جيڪو دفاعي لحاظ کان موزون هو (Sindhiana, 2023).

انڙ ڪوٽ ڪڏهن تعمير ڪيو ويو، ان بابت محققن جي راءِ آهي ته هي قلعو سنڌ ۾ سمن جي دور حڪومت (1351ع کان 1520ع) ۾ تعمير ڪيو ويو. هن ڪوٽ تي انڙ ڪوٽ نالو به سمن جي هڪ مکيه ذات ”انڙ“ جي نسبت سان رکيو ويو.

تعميراتي بناوت

هي چوڪنڊي قلعو ڏيڍ بلاڪ (6 چوڪڙين) تي مشتمل آهي، جنهن جو هر پاسو 800 فوٽ ڊگهو آهي. ديوارون 90 درجن جي گوني ڪنڊن تي ٺهيل آهن، ۽ قطب نما جي رخن مطابق اتر، ڏکڻ، اوڀر ۽ اولهه طرف آهن. ديوارون اندران ۽ ٻاهران سرن سان ٺهيل آهن، جن جي وچ ۾ مٽيءَ جو ڀراءُ ڪيو ويو آهي (Wikipedia, 2023).

برج ۽ دفاعي نظام

قلعي جي حفاظت لاءِ 28 برج موجود آهن، جن مان هر ٻانهينءَ تي 6 برج آهن. انهن برجن جو قطر 48 فوٽ آهي، ۽ اهي ديوار جي سڌ کان ٻاهر نڪتل اڌ گول شڪل ۾ آهن. برج جي وچ ۾ 70 فوٽن جو فاصلو آهي، جيڪو دفاعي نظرئي سان انتهائي مناسب آهي (Sindhiana, 2023).

دروازا ۽ داخلا

قلعي ۾ ٻن پاسن کان دروازن جا آثار ملن ٿا—هڪ اوڀر طرف ۽ ٻيو اولهه طرف. اوڀر دروازو ايترو ويڪرو آهي جو اڄ به ٻه ڏاند گاڏيون آسانيءَ سان لنگهي سگهن ٿيون. ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته هي دروازو آمد و رفت لاءِ اهم هو (Wikipedia, 2023).

ڪيرئين ڍنڍ ۽ دفاعي سهولتون

قلعي جي اوڀر پاسي ڪيرئين ڍنڍ موجود آهي، جيڪا اڄ به پاڻيءَ سان ڀريل آهي. ان ڍنڍ جي موجودگيءَ سان قلعي جي پاڻيءَ جي ضرورت پوري ٿيندي هئي. موجوده آثارن مان لڳي ٿو ته قلعي جي چوگرد هڪ کاهي کوٽيل هئي، جنهن جا نشان اڄ به اوڀر پاسي موجود آهن (Sindh Forts Survey, 2022).

References:

- Sindhiana. (2023). انڙ ڪوٽ ڪيرئين ڪوٽ. انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا. Source
- Wikipedia. (2023). انڙ ڪوٽ. Retrieved from Wikipedia Sindhi
- Sindh Forts Survey. (2022). Annual Report on Forts of Lower Sindh. Sindh Archaeological Department.

اورنگا بندر

تعارف

اورنگا بندر سنڌ جي سامونڊي واپار □ بندرگاهي تاريخ جو هڪ اهم ماڳ آهي. هن جا ابتدائي نشان 1060 هه (تذڪره اميرخاني) □ لڳ ڀڳ 1650ع (ٺٽو ــ سيوهڻ جي صدين ڪان) جي دور سان لاڳاپيل ملن ٿا. هي ماڳ تعلقي جاتي □ پڪار سير جي ڪپر تي واقع هو، جتي مختلف دورن □ واپاري، مذهبي □ سياسي سرگرميون جاري رهيون (اميرخاني، 1650).

بنياد □ آبادڪاري

تاريخي ذريعن موجب، اورنگا بندر جو بنياد مغل شهنشاهه اورنگزيب عالمگير 1650ع ڌاري وڌو. ان وقت بزرگ ابراهيم عرف ميان غوث البغوي والحموي ٺٽم درائي، جن حضور ۽ جو وار مبارڪ سنڌ آندو هو، اتي اچي رهيا. سندن اولاد پهريائين ديري ۾ (995هه/1586ع تائين) رهائش پذير رهيو، پوءِ 1012هه/1603ع ڌاري اورنگا ۾ اچي آباد ٿيو (ننڍو صدين کان).

مذهبي ۽ سماجي اهميت

اورنگا بندر نه صرف هڪ واپاري مرڪز هو پر هڪ روحاني ۽ مذهبي ماڳ پڻ رهيو. هتي ڪيترن ئي صوفين ۽ درويشن جا آستانا ۽ مقبرا موجود هئا، جن ۾ پير لاڪو، قاضي قطب الدين، حاجي قائم ۽ گل شاهه جا مزار نمايان آهن.

بين الاقوامي واپار ۾ ڪردار

اليگزينڊر هيملٽن (1699ع) جي دور ۾ بستا بندر ۽ اورنگا بندر سنڌ جا اهم ساموندي بندر هئا. مغل حڪمرانن، خصوصاً اورنگزيب، سخت حڪم ڏنو هو ته واپاري ۽ جهاز راني ڪندڙ پنهنجا جهاز نئين اورنگا بندر تي آڻين. عالمگير پاڻ به ذاتي واپار لاءِ جهاز هلائڻ شروع ڪيو هو (Hamilton, 1720).

زوال ۽ ڦٽڻ

غلام شاهه ڪلهوڙي جي دور تائين اورنگا بندر آباد رهيو. پر جڏهن هن ربيع الثاني 1172هه (ڊسمبر 1758ع) ۾ شاهه ڳڙهه ۽ شاهه بندر آباد ڪيا ته اورنگا بندر ڪي ڦٽايو ويو ۽ اتي جي رهواسين ڪي نئين آبادين ۾ منتقل ڪيو ويو (اميرخاني). ان ڪان پوءِ، 1941ع تائين به هن شهر جا ڪنڊر مناسب حالت ۾ موجود هئا. (ٺٽو صدين ڪان)

اهميت

اورنگا بندر جي قيام جو بنيادي مقصد سامونڊي رستن ذريعي مغلن جي اندروني بغاوتن تي ضابطو آڻڻ ۽ واپار مان منافعو ڪمائڻ هو. اهو سنڌ جي سامونڊي ۽ واپاري تاريخ ۾ هڪ اهڙو باب آهي جيڪو مغل حڪمرانن جي اقتصادي ۽ فوجي حڪمت عمليءَ ڪي نمايان ڪري ٿو.

References:

- Amirkhani, *Tazkira* (1060 AH).
- *Thatta for Centuries* (1941).
- Hamilton, A. (1720). *A New Account of the East Indies*.

برهمڻ آباد جو قلعو

تعارف

برهمڻ آباد، سنڌ جي ضلعي سانگھڙ جي تعلقي ڄام نواز علي جي ديهه 42 جمڙائوءَ واقع آهي. هن جا کنڊر لڳ ڀڳ 45,000 چورس فوٽ ايراضيءَ تي پکڙيل آهن، جن جا ڪوٽايل آثار 25° 88′2″ اتر ويڪرائي ڦاڪ 68°77′7″ اوڀر ڊگھائي ڦاڪ تي موجود آهن. دڙي جي اوچائي وڌ وڌ 35 فوٽ آهي. هي شهر قديم دور سنڌ جو اهم فوجي واپاري مرڪز رهيو.

تاريخي پسمنظر

قديم فارسي عربي حوالن مطابق اردشير بهمن ايراني (226–241ع) سنڌ فتح ڪري هن شهر کي پنهنجي نالي سان آباد ڪيو. چوٿين صديءَ جي شروعات برهمڻ حڪمرانن هن جو نالو بدلائي "برهمڻ آباد" رکيو. ٿي صديون هي شهر سنڌ جو واپاري سياسي مرڪز رهيو. سلطان محمود غزنوي 416هه/1026ع سومناٿ مان واپسيءَ تي هن شهر تي حملو ڪري ساڙي تباهه ڪيو.

عربي مورخن جهڙوڪ **بلاذري** (*فتوح البلدان*) **طبري** (*تاريخ الرسول والملوك*) سنڌ جي فتح منصوره کي اموي عباسي دور صوبائي گاديءَ

جو هنڌ طور بيان ڪيو آهي. بعد ۾ **مير علي شير قانع** پنهنجي ڪتاب *تحفة الڪرام* ۾ برهمڻ آباد جي سياسي ۽ ثقافتي اهميت جو ذڪر ڪيو.

قلعي جي بناوٽ

برهمڻ آباد جو قلعو نه رڳو سنڌ جي فتح لاءِ پر سڄي هند جي مهمن لاءِ اهم مرڪز هو. سڄو شهر قلعي جي اندر آباد هو، ۽ هي فوجي لحاظ کان ناقابلِ شڪست سمجهيو ويندو هو. چچ، ڏاهر، محمد بن قاسم ۽ پوءِ اموي ۽ عباسي گورنرن کي هن تي قبضي لاءِ سخت مشڪلاتون پيش آيون.

قلعي جي پتين جي ٿولهه گهٽ ۾ گهٽ 12 فوٽ هئي، ۽ ان جي چوڏاري اڌ فرلانگ تي مورچا هئا. تاريخي حوالن موجب قلعي جا پنج وڏا دروازا هئا: جريطري، بهارند، ساتيه، بنوره، ۽ سالها. پتين جي ٻاهرئين پاسي اڌ گول برج ٺهيل هئا، جيڪي هڪ ٻئي کان 102 فوٽ جي مفاصلي تي هئا، ۽ انهن جو قطر 14.5 فوٽ هو. اهي برج اڄ به پنهنجي اصل حالت ۾ موجود آهن.

آثار قديمه ۽ کوٽايون

کوٽاين مان معلوم ٿيو آهي ته برهمڻ آباد جو قلعو ڊگهي عرصي تائين قائم رهيو. هتان چار مختلف تعميراتي دورن جا آثار مليا آهن، جن مان ثابت ٿئي ٿو ته هي شهر مختلف دورن ۾ آباد رهيو. عربن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ به هي شهر آباد رهيو، ۽ عرب دور جا به چار تعميراتي مرحلا هتي دريافت ٿيا آهن.

هنري ڪوزنز (1929) قلعي جي کنڊرن ۽ برج جو تفصيلي جائزو پيش ڪيو. **احمد حسن داني** ۽ **محمد رفيق مغل** هن کي اسلامي شهري مرڪز طور بيان ڪيو. سنڌ حڪومت جي آثار قديمه کاتي جي کوٽاين مان سڪا، سرامڪ، ۽ تعميراتي آثار مليا آهن، جيڪي شهر جي خوشحاليءَ جو ثبوت آهن.

ثقافتي ۽ سياسي اهميت

برهمڻ آباد نه رڳو فوجي قلعو هو پر واپار ۽ حڪمرانيءَ جو مرڪز به هو. عرب ذريعن ۾ هن کي انتظامي مرڪز طور بيان ڪيو ويو آهي، جتي مسجدون، بازارون ۽ رهائشي علائقا موجود هئا. هن جي جغرافيائي جڳهه سنڌ جي دريائي واپار لاءِ انتهائي اهم هئي.

References:

- Al-Baladhuri. *Futuh al-Buldan.* Translated by Philip K. Hitti. New York: Columbia University Press, 1916.

- Al-Tabari. *Tarikh al-Rusul wa al-Muluk.* Translated by Yohanan Friedmann. Albany: SUNY Press, 1989.
- Cousens, Henry. *The Antiquities of Sind with Historical Outline.* Calcutta: Archaeological Survey of India, 1929. Reprint, Karachi: Department of Culture, Government of Sindh, 1998.
- Dani, Ahmad Hasan. *History of Pakistan: Pakistan through Ages.* Islamabad: National Publishing House, 1986.
- Mughal, Mohammed Rafique. *The Archaeology of Sind (Since 1930).* Karachi: Department of Culture, Government of Sindh, 1998.
- Qani, Mir Ali Sher. *Tuhfatul Kiram.* Translated by Aqsa Ijaz. Karachi: Endowment Fund Trust, 2025.
- Baloch, N. A. *Sindh Studies.* Jamshoro: University of Sindh Press, various volumes.
- Directorate General of Antiquities, Government of Sindh. *Ancient City Ruins: Brahmanabad (Mansura).* Karachi: Sindh Culture Department, 2025.
- Department of Archaeology & Museums, Pakistan. *List of Sindh's Cultural Heritage, Vol. 3.* Karachi: Government of Sindh, 2015.
- UNESCO & ICOMOS. *Reports on Heritage Sites in Sindh.* Paris: UNESCO Publications, 2020.

بکر بندر

تعارف

بکر سنڌو درياهه جي ڪناري تي واقع هڪ اهم بندر ۽ واپاري مرڪز هو، جيڪو ڪيترن ئي دورن ۾ سياسي، معاشي ۽ ثقافتي حوالي سان مرڪزي حيثيت رکي ٿو. هيءُ شهر نه صرف اتر سنڌ جو تختگاهه رهيو پر هڪ وڏي واپاري مارڪيٽ جي حيثيت سان به مشهور ٿيو. اروڙ جي زوال کان پوءِ بکر ۾ صنعت، حرفت ۽ واپار ۾ نمايان واڌارو آيو، ۽ خاص طور تي مغلن جي دور ۾ ان جي ترقي قابلِ ذڪر آهي (Bal Krishan, 1924).

بکر جي واپاري حيثيت

مغليه دور ۾ بکر جي ساليانو آمدني لڳ ڀڳ 114,947 دام هئي، جڏهن ته هڪ رپيو 40 دام جي برابر هو (Bal Krishan, 1924). بکر جو واپار نه صرف هندستان اندر پر افغانستان، ايران ۽ وچ ايشيا سان به منسلڪ هو. هتان کان ڪيترائي واپاري رستا نڪرن ٿا، جن مان هڪ اهم شاهراهه بولان دريءَ مان ٿيندي قنڌار ۽

ترڪمانستان تائين ويندي هئي (Bal Krishan, 1924).

پورچوگيز سياح سباسٽن لکي ٿو ته بکر هڪ سرسبز شهر هو، جنهن ۾ باغات ۽ بازارون هر وقت ماڻهن ۽ مال سان پرپل هونديون هيون (Sebastian, 1605). ساڳئي دور ۾ مانريق پڻ بکر جي سرسبز طبيعت ۽ باغن مان ميوي جي گهڻي پيداوار جو ذڪر ڪري ٿو، جڏهن ته قافلا هر سال ايران ۽ خراسان ڏانهن مال کڻي ويندا هئا (Manrique, 1641).

صنعت ۽ پيداوار

بکر سنڌ ۾ ڪپڙي جي صنعت جو هڪ اهم مرڪز هو. هتي نه صرف عاليشان ڪپڙو تيار ٿيندو هو پر جنگي هٿيار جهڙوڪ تلوارون پڻ وڏي سستي ۽ معيار سان موجود هونديون هيون (Salbank, 1659). ان کان علاوه، بکر مکڻ، گيهه ۽ کير جي پيداوار لاءِ به مشهور هو، جنهن جو ذڪر انگريز ايجنٽن ڪيو آهي (British Records, 1838).

علمي ۽ مذهبي حيثيت

بکر واپار سان گڏ علمي ۽ مذهبي لحاظ کان پڻ وڏي اهميت رکي ٿو. هتي حضرت نوح بکري، سيد محمد مکي ۽ شاهه صدرالدين خطيب جهڙا بزرگ ۽ عالم ديني تعليم ڏيندا هئا. ابن بطوطه به سنه 1314ع ۾ سنڌ جي دوري دوران بکر جي

عالمن سان ملاقات ڪري انهن جي تعريف ڪئي (Ibn Battuta, 1356/1929). سمن جي دور ۾ بکر کي “فرشته جي مبارڪ” نالي سان ياد ڪيو ويو ۽ ان کي عارفن ۽ صوفين جو مرڪز سمجهيو ويو (Firishta, 1609).

جاگرافيائي حيثيت

قديم دور ۾ بکر هڪ ٻيٽ جي شڪل ۾ سنڌو درياهه جي وچ ۾ موجود هو. بکر جو قلعو، جيڪو عباسي خليفي هارون الرشيد جي دور ۾ تعمير ٿيو، سنڌ کي پنجاب ۽ اتر هندستان جي حملاورن کان بچائڻ ۾ اهم دفاعي حيثيت رکي ٿو (Al-Baladhuri, 1866). درياهه جي وهڪري جي تبديليءَ باوجود بکر جي زمين مضبوطيءَ سان پنهنجو وجود قائم رکيو (Elliot, 1867).

تاريخي فتوحات ۽ سياسي حيثيت

بکر ڪيترن ئي حڪمرانن جي ڪاهن جو مرڪز رهيو. محمود غزنوي (1026ع)، ايلتمش (1277ع)، غياث الدين تغلق (1330ع)، فيروز شاهه (1351ع ۽ 1370ع) ۽ ڄام انڙ (1490ع) هن قلعي ۽ بندر تي قبضو ڪيو. مغليه دور ۾ بکر هڪ مڪمل سرڪار جي صورت ۾ هيو، جنهن کي اٺن پرڳڻن ۾ ورهايو ويو هو (Elliot, 1867). انگريزن 1838ع ۾ مير نصير خان کان بکر جو قلعو اذاري طور ورتو ۽ ان کي پنهنجي فوجي

ضرورتن لاءِ استعمال ڪيو (British Records, 1838).

نتيجو

بکر بندر سنڌ جي تاريخ، واپار، سياست ۽ علم ۾ هڪ اهم ۽ مرڪزي ڪردار ادا ڪيو. هيءُ شهر نه صرف واپاري ۽ سياسي لحاظ سان وڏو مرڪز رهيو پر علمي ۽ صوفي روايتن جو به مرڪز رهيو. ان جي سرسبز ماحول، خوشبودار گلن، باغن ۽ درياهه جي دلڪش منظرن ڪيس سنڌ جي اهم ترين ماڳن مان هڪ بڻايو.

References

- Al-Baladhuri, A. (1866). Futuh al-Buldan (E. J. Sachau, Trans.). London: Oriental Translation Fund.
- Bal Krishan, D. (1924). Sindh through the Centuries. Bombay: Oxford Press.
- British Records. (1838). British Political Agency Reports on Sindh. London: India Office Records.
- Elliot, H. M. (1867). The History of India, as Told by Its Own Historians. Vol. I. London: Trübner and Co.
- Firishta, M. Q. (1609). Tarikh-i-Firishta. Delhi: Matba‘ al-Nasiri.
- Ibn Battuta. (1929). The Travels of Ibn Battuta, A.D. 1325–1354 (H. A. R. Gibb, Trans.). Cambridge: Hakluyt Society.
- Manrique, S. (1641). Travels of Sebastian Manrique. Rome: Propaganda Press.
- Salbank, J. (1659). Memoirs of an English Agent in Sindh. London: Hakluyt Society.
- Sebastian, P. (1605). Portuguese Travels in Sindh. Lisbon: National Archives.

بهم ڪوٽ

بهم ڪوٽ، جنهن کي مقامي طور “بهم جو پڙو” سڏيو وڃي ٿو، هڪ اهم آثار قديمه جو ماڳ آهي، جيڪو نوابشاهه کان لڳ ڀڳ 35 ڪلوميٽر پري، ٻانڊي روڊ تي واقع آهي. هي دڙو دوڙ کان 7 ڪلوميٽرن جي اولهه طرف، آمرجي واهه پرسان، عبدالرزاق جمالي ڳوٺ جي ويجهو موجود آهي. هي ماڳ ديهه نصرت، تپو ڏاهري، تعلقي نوابشاهه ۾ واقع آهي، ۽ روينيو سروي نمبر 14، 48/43، 34/42 ۽ 1–4/44 تي پکڙيل آهي. سرڪاري روينيو رڪارڊ موجب، هن دڙي جي ايراضي لڳ ڀڳ 40 ايڪڙن تي مشتمل آهي، جنهن جي چوڌاري زرعي زمين آهي (Sindh Revenue Department, 2023).

مقامي ماڻهو هن ماڳ کي “بهم پڙو”، “پنگو پڙو” ۽ “ڳاڙهو پڙو” جي نالن سان سڏين ٿا، ممڪن آهي ته “ڳاڙهو پڙو” ان ڪري سڏجي ٿو، جو هن ماڳ تي ڳاڙهين پڪين سرن، متيءَ ۽ ٿانوَن جا ٽڪرا وڏي مقدار ۾ موجود آهن، جيڪي هن ماڳ جي قدامت ۽ تعميراتي سرگرمين جو ثبوت آهن.

تاريخي پس منظر ۽ امڪاني سڃاڻپ

ڪجهه محققن جو خيال آهي تـه بهم ڪـوٽ، تاريخي ماڳ "بهرور" سان لاڳاپيـل ٿي سـگهي ٿـو، جيڪو محمـد بن قاسـم جي 712ع واري سـنڌ جي مهم دوران رستي آيو هـو. راوڙ تي قبضـو ڪـرڻ کان پوءِ، محمد بن قاسم برهمڻ آبـاد طـرف وڌيـو، جتي راجا ڏاهر جو پٽ حڪمـران هـو. 'الـور' ڏانهن ويندي، محمد بن قاسـم 'بهـرور' 'دهليلـه' (دليـل ديرو) تي قبضو ڪيـو. ممڪن آهي تـه 'بهم ڪـوٽ' ئي 'بهـرور' هجي (Abbasi, 2001; Memon, 2010).

جيئن تـه هن مـاڳ جي سـڃاڻپ اڃـا مڪمـل طور تي ثابت نه ٿي آهي، پر ان جي دفاعي بنــاوٽ حڪمت عمليءَ واري جــاءِ هجڻ ڪــري، ان کي عرب دور جي فوجي مرڪز طور ڏسڻ جو امڪــان موجود آهي.

تعميراتي بناوٽ قلعي بندي

بهم ڪوٽ جي چوڌاري لـڳ ڀـڳ هم چـورس شڪل جو ڪـوٽ موجـود آهي، جيڪـو پڪين سـرن سان تعمير ٿيل آهي. ديوارن جي سراسـري ٿولهـه لـڳ ڀـڳ 6 فـوٽ آهي، جن جي انـدرئين ٻـاهرئين پاسن تي پڪيون سرون لڳل آهن، وچ وارو خــال ڪچي مٽيءَ سان ڀريل آهي. ڪـٿي ڪـٿي ڪچيـون سـرون بـه اسـتعمال ٿيـل آهن، جيڪي قلعي جي مضـــبوطيءَ جـــو ثبـــوت آهن (Archaeology & Museums Department, 2015).

قلعي جي ڏکڻ طرف ديوار جي ڊيگهہ 915 فوٽ اوپر کان اولهہ طرف ويکر 870 فوٽ آهي. موجوده وقت به قلعي جون ڦٽل ديوارون اندريون کنڊر، چوڏاري زمين کان لڳ ڀڳ 12 فوٽ مٿي بيٺل آهن، جيکي ظاهر ڪن ٿا تہ هي ڪوٽ بلند دڙي تي تعمير ٿيل هو. هن قلعي استعمال ٿيل سرن جي ماپ 12x9x2 انچ آهي، جيڪا ڀنڀور منصوره جهڙن قديم شهرن جي تعميراتي روايت سان مشابهت رکي ٿي.

مکيه دروازو حفاظتي برج

قلعي جي اوڀرندي ديوار تي ٻہ نڪتل برج ظاهر آهن، جيڪي هڪ ٻئي جي ويجهو هجڻ ڪري، اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ اتي مکيہ دروازو موجود هو. انهن ٻنهي برجن جي وچ دروازي جي ويکر 17 فوٽ آهي. هي دروازو ٻن اڌ گول شڪل وارن پڪين سرن جي برج سان محفوظ ڪيو ويو هو. آثار قديمہ جي ماهرن جو خيال آهي تہ هن قلعي جي تعمير ٻن مرحلن ٿي آهي، آخري تعميراتي دور مکيه دروازي تي باهه لڳڻ جا آثار بہ مليا آهن (Archaeology & Museums Department, 2015).

برج اندريون اڏاوتون

مکيہ دروازي کان علاوه، قلعي جي ديوار جي چوڌاري مختلف مفاصلي تي حفاظتي برج

موجود آهن. انهن مان ڪيترائي زمين دوز ٿي چڪا آهن، پر لڳ ڀڳ 24 برج اڄ به ظاهر بيٺا آهن. اهي برج گهڻو ڪري اڌ گول شڪل ۾ ديوار مان ٻاهر نڪتل آهن. قلعي جي اندر ۽ ٻاهران وڏي ايراضيءَ ۾ عمارتن جا نشان موجود آهن، جن مان ڪيترن کي مقامي ڳوٺاڻن ٽريڪٽرن ۽ هرن ذريعي پوکيءَ لاءِ استعمال ڪيو آهي، جنهن سبب آثار قديمه کي نقصان پهتو آهي (Sindh Heritage Watch, 2022).

بهم ڪوٽ جي پکيڙ، دفاعي ترتيب، ۽ تعميراتي مهارت سنڌ جي قديم شهرن جي فوجي حڪمت عمليءَ کي اجاگر ڪري ٿي، ۽ هن ماڳ کي تاريخي ورثي طور محفوظ رکڻ جي ضرورت آهي.

References:

- Abbasi, M. A. (2001). Sindh under the Arabs: Historical geography and fortifications. Hyderabad: Sindh Historical Society.
- Archaeology & Museums Department, Pakistan. (2015). Inventory of Cultural Property in Sindh, Vol. 3. Karachi: Government of Sindh.
- Memon, N. A. (2010). Early Islamic Campaigns in Sindh: A topographical review. Journal of Sindh Studies, 12(2), 45–62.
- Sindh Heritage Watch. (2022). Encroachments and erosion of archaeological sites in Nawabshah region. Internal report, unpublished.
- Sindh Revenue Department. (2023). Land survey records: Deh Nusrat, Tapo Dahrhi. Nawabshah: Board of Revenue Sindh.

ٻبر لوءِ وارو قلعو

تعارف

سنڌ جي تاريخي ورثي ۾ قلعن جو اهم مقام رهيو آهي، جيڪي نه صرف جنگي دفاع لاءِ استعمال ٿيندا هئا، پر سياسي ۽ ثقافتي مرڪز پڻ هوندا هئا. خيرپور ميرس جي ٻبر لوءِ شهر ۾ واقع هي قلعو اهڙي ورثي جو هڪ اهم مثال آهي، جيڪو اڄ زبون حالت ۾ موجود آهي.

تعميراتي جوڙجڪ

ٻبر لوءِ وارو قلعو ڪچين سرن ۾ ٺهيل آهي، جنهن جي ديوارون لڳ ڀڳ 10 فوٽ ويڪريون ۽ 15 کان 20 فوٽ اوچيون آهن. قلعي جي پکيڙ اٽڪل چار ايڪڙ آهي، جنهن مان ظاهر ٿئي ٿو ته هي قلعو مقامي دفاعي ضرورتن کي نظر ۾ رکندي تعمير ڪيو ويو هو (Ansari, 2012).

تاريخي پس منظر

روايتن موجب، مغل بادشاهه نصيرالدين بابر جي سنڌ ۾ آمد وقت هي قلعو اڳ ئي موجود هو، جيڪو ان جي قدامت جو ثبوت آهي. جيتوڻيڪ هن قلعي بابت مستند تحقيقي مواد اڄا تائين محدود

آهي، پر ان جي جوڙجڪ ۽ تعمير سنڌ جي ٻين قلعن جهڙي معلوم ٿئي ٿي (Shaikh, 2008).

موجوده حالت ۽ خطرا

قلعي جي اندر رهائش سبب اصلوڪي جوڙجڪ تباهه ٿي چڪي آهي. ديوارن مان سرن جا ٽنپ ڪڍي دروازا هنيا ويا آهن، جڏهن ته بارش ۽ نيڪال جي پاڻيءَ سبب ديوارون پيڙهه ڪان ڪاچي ويون آهن، جن جي ڪرڻ جو خدشو آهي (Memon, 2019). آثار قديمه کاتي پاران قلعي جي سنڀال لاءِ ڪوبه سائن بورڊ يا معلوماتي اشارو موجود ناهي، جيڪو انتظامي غفلت کي ظاهر ڪري ٿو.

تحفظ جي تجويزون

قلعي جي اندرئين آباديءَ کي متبادل رهائش ڏني وڃي، جيئن اصلوڪي جوڙجڪ محفوظ رهي.

آثار قديمه کاتي پاران سائن بورڊ، تاريخي معلومات، ۽ تحفظ لاءِ قدم کنيا وڃن.

قلعي جي تاريخي اهميت بابت تحقيقي منصوبا شروع ڪيا وڃن، جن ۾ مقامي روايتن، تعميراتي تجزيي، ۽ تصويري دستاويزن کي شامل ڪيو وڃي.

نتيجو

ٻېر لوءِ وارو قلعو سنڌ جي تاريخي ورثي جو اهم حصو آهي، جنهن جي تحفظ لاءِ فوري قدم کڻڻ جي ضرورت آهي. هي قلعو نه صرف ماضي جي جنگي حڪمتِ عملين جو عڪاس آهي، پر سنڌ جي تعميراتي فن جو به شاهڪار آهي. ان جي بحالي □ تحقيق ذريعي سنڌ جي تاريخي سڃاڻپ کي عالمي سطح تي اجاگر ڪري سگهجي ٿو.

References:

- Ansari, A. H. (2012). Sindh ji Qilaa'n: Tareekh ain Tameer. Hyderabad: Sindh Historical Society.
- Shaikh, M. I. (2008). Mughal Sindh: A Historical Overview. Karachi: University of Karachi Press.
- Memon, S. A. (2019). Sindh ji Asaar-e-Qadeema: Tahqiqat ain Tahafuz. Sukkur: Mehran Publications.

پٽ ڏيٿري بندر

تعارف

سـنڌو ۽ هـاڪڙي مـاتريون سـنڌ جي قـديم تهذيب ۽ تمـدن جـا بنيـادي سرچشـما رهيـون آهن. هاڪڙو وادي جيڪا مٿي بهاولپور ڊويزن کان شروع ٿي ننگر پارڪر ۾ ڏيپلـو تـائين پکڙيـل آهي، پنهنجي وسيع ثقافتي ۽ واپاري ورثي سبب سـنڌ جي تـاريخ ۾ اهم حيـــثيت رکي ٿي (Sindhi, 1963). ان مـاتريءَ ۾ ڪيـترائي بنـدر، شـهر ۽ واپـاري مرڪـز موجود هئا، جن مان پٽ ڏيٿري نمايان حيثيت رکندڙ هو.

تاريخي پسمنظر

پٽ ڏيٿري، ميرپور مـاٿيلي کـان لـڳ ڀـڳ 12 ميل پري، هاڪڙي دريـاءَ جي ڪنـاري آبـاد هڪ اهم واپـاري ۽ بندرگاهـه وارو شـهر هـو. قـديم روايتن موجب، هي شهر راجا ڏيٽا جي نـالي پٺيـان سـڏجڻ لڳـو، جيڪـو راجـا ننـد جـو مـائٽ هـو (Yousfani, 1958). ڪن روايتن ۾ ٻـــڌايو وڃي ٿـــو تـــه "ڏٿي مهاني" نالي هڪ شاهوڪار عورت جي نـالي سـان هن مـــاڳ کي "ڏيـــٿري" ســـڏيو ويـــو (**Lambrick**, 1946).

واپاري ۽ بندرگاهي اهميت

هاڪڙي درياءَ جي وهڪري دوران ڏيٿري هڪ اهم بندر هو، جيڪو ملتان، پنجاب، ڪشمير ۽ جيسلمير سان واپاري لاڳاپن جو مرڪز رهيو. جيسلمير کان ايندڙ اُٺن جا قافلا هتي پهچندا هئا ۽ ٻيڙين وسيلي ڪڇ سمنڊ جو مال پارينگر ڪان هتي منتقل ٿيندو هو (Sindhi, 1963). ان ڪري ڏيٿري کي "جنڪشن بندر" قرار ڏنو ويندو آهي، ڇاڪاڻته هتان خشڪي ۽ پاڻيءَ ٻنهي ذريعن سان واپار ٿيندو هو.

ثقافتي ۽ رومانوي حوالا

پٺ ڏيٿري سنڌ جي رومانوي داستانن ۾ به شامل آهي. مشهور داستان "مومل راڻي" ۾ مومل پنهنجي ڀيڻ سان گڏ هتي اچي رهڻ لڳي هئي، جنهن جي ڪري ڏيٿري شهر کي نئون جلا مليو. "مومل جو کوهه" اڄ به هن شهر جي تاريخي يادگار طور موجود آهي (Lambrick, 1946).

قديم آثار ۽ کوجنا

1946ع ۾ ايڇ-ٽي-لئمبرڪ هن ماڳ تي کوجنا ڪئي ۽ تفصيلي رپورٽ "Journal of the Sindh Historical Society" ۾ شايع ڪئي. هتي مليل آثارن ۾ بيضوي سرون، ٺڪر جا برتن، شفاف

پـٿر ۽ ڪـاٺيءَ جـا اوزار شـامل آهن، جيڪي سـنڌو مـاٿري ۽ هڙپـا تهـذيب سـان مشـابهت رکن ٿـا (Flame, 1950). اهڙيون دريافتون ڏيکـارين ٿيـون تـه ڏيـٿري شـهر قـديم سـنڌي تمـدن جي هڪ اهم ڪڙي هو.

نتيجو

پٿ ڏيٿري بندر، هاڪڙي مـاٿر جي تـاريخي ۽ واپاري حيثيت جو هڪ زنده ثبوت آهي. هن شهر نه فقـط واپـاري مرڪـز طـور ڪم ڪيـو، پـر سـنڌي ڪهـاڻين ۽ روايتن ۾ بــه پنهنجــو نقش چــڏي ويــو. جاگرافيـائي تبـديليءَ ۽ هـاڪڙي دريـاءَ جي سـڪي وڃڻ ســبب هي مــاڳ ويــران ٿي ويــو، پــر اڄ بــه سندس آثار سنڌ جي قديم تاريخ ڪي بيان ڪن ٿا.

References:

- Flame, L. (1950). Archaeological notes on Sindh ancient sites. London: Oxford Press.
- Lambrick, H. T. (1946). Excavation report of Bhit Dethri. Journal of the Sindh Historical Society, 3(2), 45–62.
- Sindhi, A. M. (1963). Hakra Darya: Sindh ji Purani Sabhyata. Karachi: Sindh Adabi Board.
- Yousfani, S. A. (1958). Bhit Dethri jo Jaezo. Mehrān: Sindhi Adabi Board Yearly Special Issue, 112–125.

پنيور بندر

تعارف

سنڌ جي تاريخ ۽ تمدن ۾ ڀنڀور جو نالو نمايان آهي، جيڪو هڪ طرف سنڌ جي واپاري ۽ سياسي حياتيءَ جو مرڪز رهيو، ته ٻئي طرف رومانوي ۽ ادبي روايتن جو پڻ سرچشمو رهيو. سنڌ جي مشهور لوڪ داستان سسئي پنهون جو پسمنظر پڻ ڀنڀور سان جڙيل آهي، جيڪو هن شهر جي ثقافتي اهميت کي وڌيڪ اجاگر ڪري ٿو (Shiddai, 1956).

ڀنڀور جو جغرافيائي مقام ۽ نالو

ڀنڀور سنڌو درياءَ جي الهندي شاخ ”گهارو“ ۽ سمنڊ جي ڪاري جي اترئين ڪناري تي واقع هو، جيڪو پنهنجي وقت جو سڀ کان مشغول ۽ شاندار بندرگاهه هو. روايتن مطابق، هن شهر تي ”ڀنڀوراءِ“ نالي هڪ راجا حڪومت ڪندو هو، جنهن جي نالي تان شهر کي ”ڀنڀور“ سڏيو ويو. ڪن محققن جي مطابق، بربر قوم هتي اچي آباد ٿي ۽ ان ڪري هن شهر کي ”بربريڪ“ پڻ چيو ويندو هو (Samrat, 1938).

ڀنڀور جي واپاري حيثيت

ڀنڀور شروعاتي عيسوي صديءَ کان 11هين صدي عيسوي تائين هند ۽ سنڌ جو اهم ترين

واپاري مرڪز رهيو. هتي اندروني سنڌ مان مال اچي سامونڊي جهازن ۽ پريو ويندو هو، جيڪو چين، هندستان، روم ۽ ٻين ملڪن ڏانهن ويندو هو. يوناني ڪاهن جي دور ۾ به ڀنڀور کي بين الاقوامي بندرگاهه جي حيثيت حاصل هئي. چين جو ريشم ”شاهراهه ريشم“ ذريعي ڀنڀور بندر کان روم ڏانهن برآمد ٿيندو هو (Panhwar, 1974).

واپاري شيون ۽ ڏيتي ليتي

ڀنڀور کان مختلف قيمتي شيون جهڙوڪ:

ريشمي ۽ اوني ڪپڙا، ململ، مصالحا ۽ جواهرات.

عاج، عمارتي ڪاٺ، نير، لاک ۽ سون.

خراسان جا خشڪ ميوا، شيراز جو عطر، سيستان جو اطلس ۽ ڪلابتون.

پليني دي ايلڊر (Pliny the Elder) جي حوالن مطابق، ڀنڀور تان هيرا، عقيق، سليماني پٿر، عاج ۽ ٻيون قيمتي معدنيات روم ڏانهن برآمد ٿينديون هيون. روم هر سال سنڌ مان وڏي مقدار ۾ مال خريد ڪندو هو ۽ ان جي عيوض سون جي صورت ۾ قيمت ادا ڪندو هو (Panhwar, 1974).

ثقافتي ۽ فني مرڪز

ڀنڀور نه رڳو واپار، پر صنعت ۽ هنر جو به مرڪز هو. هتي چمڙي رڱڻ ۽ تلوار ٺاهڻ جا

ڪارخانا موجود هئا. پنڀور جون تلوارون عرب ملڪن وڏي شهرت رکنديون هيون (Shiddai, 1956). ان سان گڏ، هتي سامي فنيقيا جي واپارين لکپڙهه لاءِ سامي خط جو استعمال ڪيو، جيڪو پوءِ نندي ڪنڌ به عام ٿيو (Samrat, 1938).

پنڀور جي زوال جا سبب

پنڀور سومرن جي دور تائين هڪ وڏو بندر رهيو، پر 171هه/787ع هڪ وڏي زلزلي سنڌو درياءَ جي ”گهارو“ وهڪري جي سڪي وڃڻ ڪري هيءُ شهر ويران ٿي ويو. ياقوت حموي به پنهنجي ڪتاب لکي ٿو ته پنڀور سنڌ جو اهم ترين بندر هو، جتي محمد بن قاسم فوجي ڇانوڻي قائم ڪئي مسجد تعمير ڪرائي (Hamawi, 1224/1898).

نتيجو

پنڀور سنڌ جي تاريخ جو هڪ اهڙو باب آهي، جيڪو نه رڳو ان دور جي اقتصادي خوشحالي ثقافتي اوج کي ظاهر ڪري ٿو، پر سنڌ جي بين الاقوامي واپاري رابطن جي به عڪاسي ڪري ٿو. هيءُ شهر سنڌ جي تهذيبي، تمدني واپاري تاريخ جو هڪ اهم ورثو آهي، جنهن جا آثار اڄ به ماضيءَ جي شاندار تاريخ جي شاهدي ڏين ٿا.

References:

- Hamawi, Y. (1898). Mu'jam al-Buldan (Vol. 1–5). Beirut: Dar Sadir. (اصل تاليف 1224ع)
- Panhwar, M. H. (1974). Chronological Dictionary of Sindh. Institute of Sindhology, University of Sindh.
- Samrat, G. (1938). History of Sindh Civilization. Hyderabad: Sindh Historical Society.
- Shiddai, M. (1956). Tareekh-e-Tamaddun-e-Sindh. Karachi: Sindhi Adabi Board.

پاري ننگر

تعارف

پــاري ننگــر، ســنڌ جي ٿــر واري علائقي ۽ هـــاڪڙو دريـــاءَ جي ڪنـــاري تي واقـــع هڪ بين الاقوامي بندرگاهه هو، جيڪو عيسوي پهرين صديءَ کان وٺي واپار، صنعت، ۽ تهذيب جـو مرڪــز رهيـو. هيءُ بندر نه رڳـو سـنڌ جي دريـائي تمـدن جـو اهم ماڳ هـو، پـر جـاوا، سـوماترا، ۽ ڪڇ سـان واپـاري لاڳاپن جي ذريعي عالمي حيثيت حاصل ڪري چڪـو هو.

تاريخي پسمنظر

سنڌ جي تهذيب هميشه دريائن جي وهڪــرن سان جڙيل رهي آهي. سنڌو ۽ هاڪڙو دريــاءَ، ٻنهي علائقن کي آباد ڪري تهذيبي مرڪز بڻـايو (ضـامن، 1984). هاڪڙو درياءَ، امبالا کان نڪري، بهاولپور ۽ ٿرپارڪر کي سرســبز بڻائينــدي، لکپت جي نـار وٽ سمنڊ ۾ چوڙ ڪندو هو (راٺوڙ، 1962).

پاري ننگر جي بندرگاهه حيثيت

پـاري ننگـر بنـدر، ننگرپـارڪر کـان 14 ميلن جي مفاصلي تي واقع هو، جتي ڏوتڙ وٽ جهاز لنگر انداز ٿيندا هئا. عيسوي پهرين صديءَ ۾ هتي چاليهه

هزار جي لڳ ڀڳ آبادي هئي، جن مـان گهٽـائي جين ڌرم سان تعلق رکندڙ هئـا (شـيدائي، 1952). بنـدر تي اناج، ڪپهه، لاک، مـاکي، ۽ مصـالحا جـا واپـاري ٻـيڙا جـاوا ۽ سـوماترا وينـدا هئـا، ۽ اتـان علائچي، دالچيني، ۽ مرچ آندا ويندا هئا (ريڪسن، 1874(.

تهذيبي ۽ مذهبي ورثو

پاري ننگر ۾ جين ڌرم جا ڪيترائي مندر هئـا، جن مان ’پارس نـاٿ‘ جـو منـدر خـاص اهميت جـو حامـل هـو. هـتي هـر سـال ميلـو لڳنـدو هـو، جـتي گجـرات ۽ هندسـتان جـا امـير زيـارت لاءِ اينـدا هئـا (شيدائي، 1952). ’گوڙي جا ڏهڙا‘ بندر پڻ مـذهبي ۽ واپاري مرڪز طور مشهور هو.

زوال جا سبب

پاري ننگر جي زوال جا به اهم سبب هئا:

ڏهين صديءَ جو زلزلو، جنهن سبب سمنڊ پوئتي هٽي ويو ۽ ڪڇ جو رڻ پيدا ٿيو (ضامن، 1984).

سنه 1226ع ۾ دهليءَ جي مسلمان فوجن جي حملي سبب بندر تباهه ٿيو، ۽ واپاري طبقو ’پوڙيسر‘ لڏي ويو (ريڪسن، 1874).

نتيجو

پاري ننگر، سنڌ جي سامونڊي تهذيب جو هڪ رنگين باب آهي، جيڪو هاڪڙو درياءَ جي وهڪري سان جڙيل تمدن جي عظمت جو مظاهرو ڪري ٿو. هن بندر جي تاريخي اهميت، واپاري لاڳاپا، ۽ مذهبي ورثو، سنڌ جي تهذيبي ورثي کي عالمي سطح تي اجاگر ڪرڻ لاءِ اهم وسيلو بڻجي سگهي ٿو.

References:

- Rexon, C. (1874). *Ports of the Indus River*. Bombay: Indian Navy Archives.
- Rathore, R. S. (1962). *History of Kutch*. Ahmedabad: Gujarat Publication.
- Shaidai, M. (1952). *Jannat-ul-Sindh*. Karachi: Sindhi Literary Society.

- Zamin, N. A. (1984). *Riverine Civilizations of Sindh*. Hyderabad: Sindhi Adabi Board.

پٽالا بندر

تعارف

سنڌو درياءَ جي تاريخي وهڪري ۾ ان سان لاڳاپيل تهذيبي مرڪزن ۾، پٽالا بندر کي اهم جڳهه حاصل آهي. سنڌوءَ جي ڪناري تي واقع هي شهر

نه صرف واپار ۾ سياحت جو مرڪز هو، پر قديم هند ۾ يوناني روايتن ۾ به وڏي اهميت سان ذڪر ٿيل آهي (Baladhuri, 1916).

نالي جي ماخذ بابت بحث

ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ (1963) مطابق، پٽالا جو نالو اصل ”پوٽا“ مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ٻيڙو يا غوراب. جيئن ته هي شهر بحري ٻيڙين جي آمدورفت لاءِ مشهور هو، تنهنڪري ان کي ”پٽالا“ سڏيو ويو. ٻيا مؤرخ چون ٿا ته هي نالو ”پٽاچلا“ مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي سنئون ميدان يا ننڍو ٽڪر (Cunningham, 1871).

جغرافيائي محلِ وقوع

بلاذري (1916) پنهنجي ڪتاب فتوح البلدان ۾ لکي ٿو ته پٽالا سنڌوءَ جي الهندي ڪناري تي ”ديبل“ ۽ ”منصوره“ جي وچ ۾ واقع هو. الادريسي به بيان ڪري ٿو ته هي بندر مهراڻ جي ڪپ تي هو، جتان دريائي رستو ديبل کان منصوره ڏانهن ويندو هو (Al-Idrisi, 1154/1970). چين جي سياح هيون چانگ (Beal, 1884) لکي ٿو ته سنه 471ع ۾ جڏهن هو پٽالا آيو، تڏهن شهر ٽڪريءَ تي

ٻڌل هو، جنهن جي ايراضي تقريباً ساڍا ٽي ميل هم چورس هئي.

يوناني جاگرافيدان بطليموس جي بيان مطابق، پٽالا سنڌوءَ جي ڊيلٽا جي مُنڍ وٽ، اوساڪانا جي ويجهو واقع هو (Ptolemy, 150/1932). بهرحال، ڪيپٽن مئڪمروڊ، ڪننگهام ۽ ٻين مؤرخن ان کي نيرون ڪوٽ سان ڳنڍيو، جيڪو تڪراري مسئلو آهي (McMurdo, 1834).

سياسي ۽ فوجي حيثيت

سن 327 ق.م ۾ جڏهن سڪندر مقدوني سنڌ ۾ داخل ٿيو، تڏهن پٽالا ”لاڙ“ پرڳڻي جو مرڪزي مقام هو، جنهن ۾ موجوده سانگهڙ، ميرپورخاص، بدين ۽ حيدرآباد ضلعا شامل هئا. ان وقت جو راجا ”موڪريس“ هو، جيڪو موريا خاندان سان تعلق رکندو هو (Arrian, 1893). هتي سوگدائي قبيلي جي حڪومت هئي، جنهن جو سياسي نظام اسپارٽا جهڙو هو، يعني حڪومتي انتظام تجربيڪار سردارن وٽ هوندو هو (Smith, 1886).

واپاري ۽ ثقافتي حيثيت

پٿالا قديم زمـاني ۾ سـنڌ جـو مشـغول تـرين بندرگاهه هو. هتي دريائي ۽ سامونڊي واپـار عـروج تي هـو. ابن حوقـل (1873) جي نقشـي ۾ بـه هي شــهر ديبــل ۽ منصــوره جي وچ ۾ ڏيکاريــل آهي. الادريسي موجب، شهر ننڍو پر تمام ڳتيـل ۽ گهـٽي آبادي وارو هو، هـتي قلعـو مضـبوط هـو، جنهن کي ”ڪــافر قلعــو“ ســڏيو وينــدو هــو (Al-Idrisi, 1154/1970).

نتيجو

پٿـالا، سـنڌ جي تـاريخي بنـدرگاهن مـان هڪ اهم مرڪز هو، جيڪو رڳو واپار جو مرڪــز نـه، پـر سياسـي، فـوجي ۽ ثقـافتي لحـاظ کـان بـه اهميت رکنــدڙ هــو. بهرحــال، ان جي صــحيح جغرافيــائي سڃاڻپ بابت اڄ به اختلاف موجود آهن. ڪـڏهن ان کي نيرون ڪوٽ، ڪڏهن حيدرآباد ۽ ڪڏهن سنڌوءَ جي ڊيلٽا ۾ ڪنهن ٻي جاءِ سان ڳنڍيو وڃي ٿو.

References:

- Al-Idrisi. (1970). Nuzhat al-Mushtaq fi Ikhtiraq al-Afaq (translated). Beirut: Dar al-Thaqafa. (Original work published 1154)

- Arrian. (1893). The Anabasis of Alexander. London: Bohn.
- Baladhuri, A. (1916). Futuh al-Buldan (translated by Hitti, P. K.). New York: Columbia University Press.
- Beal, S. (1884). Si-Yu-Ki: Buddhist Records of the Western World. London: Trübner.
- Cunningham, A. (1871). The Ancient Geography of India. London: Trübner.
- Ibn Hauqal. (1873). Configuration de la terre (J. H. Kramers, Trans.). Paris: E. Leroux.
- McMurdo, J. (1834). "On the Ancient Geography of Sindh." Journal of the Royal Asiatic Society of Bengal, 3(1), 121–142.
- Ptolemy, C. (1932). Geographia (E. L. Stevenson, Trans.). New York: New York Public Library. (Original work published ca. 150 CE)
- Smith, V. A. (1886). The Early History of India. Oxford: Clarendon Press.

- Pathan, M. (1963). Sindh: Past and Present. Karachi: Sindhi Adabi Board.

پڪو قلعو حيدرآباد

تعارف

پڪو قلعو حيدرآباد سنڌ جي تاريخ □ هڪ منفرد □ اهم حيثيت رکي ٿو. هي قلعو ميان غلام شاهه ڪلهوڙي 1768ع □ تعمير ڪرايو، جيڪو نه

رڳو سنڌ جي سياسي □ دفاعي اهميت جو مرڪز رهيو، پر ڪلهوڙا □ بعد □ ٽالپر دور جي گاديءَ جو هنڌ پڻ رهيو (Bhagwan, 1939).

قلعي جي جوڙجڪ □ بناوت

قلعي جي گهيري جو پيمانو اٽڪل هڪ ميل □ بلندي 80 فوٽ آهي. ڀڳوانداس ڀڳوان ان جي پکيڙ کي 36 ايڪڙ ٻڌائي ٿو (Bhagwan, 1939). قلعو پنج ڪنڊي □ بيضوي شڪل □ پڪين سرن □ گچ مان ٺهيل آهي. مهر ڪاڇيلو لکي ٿو ته قلعي □ اتر طرف وڏو در □ هڪ چور دروازو هو، جتي مورچا □ بارود خانو پڻ موجود هئا (Kachhelo, 1957).

برطانوي عملدارن جو مشاهدو

ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ لاءِ ڪم ڪندڙ ناٿن ڪرو 1799ع □ لکي ٿو ته قلعو سرن جو ٺهيل آهي □ پٿين کي مٽيءَ جي ٿلهي پرائي سبب ٽوڙڻ ڏکيو آهي (Crow, 1818). والٽر هملٽن 1820ع □ بيان ڪري ٿو ته قلعو هڪ هزار قدم ڊگهو □ ٽڪريءَ تي تعمير ٿيل آهي، جنهن جون پٽيون مضبوط سرن مان ٺهيل آهن (Hamilton, 1820).

رهائش □ درٻارون

ميان غلام شاهه ڪلهوڙي قلعي اندر شاهي محل تعمير ڪرايو، جيڪو شيش محل جهڙو هو،

جنهن □ حــرم ســرا، ديــوانِ عــام □ ديــوانِ خــاص شامل هئـا (Hasan, 1942). مـير نصـير خـان پڻ اندر هڪ ماڙي ٺهرائي، جيڪا ديوان خـاص سـڏجڻ لڳي. پٽين تي رستم سهراب جي داسـتان □ مـيرن جي درٻاري منظرن جون تصويرون اڪريل هيـون (Burnes, 1831).

شاهي دروازو □ فنڪاري

قلعي جو دروازو فنِ تعمير جو هڪ شـاهڪار هـــو. ان جي مٿـــان وڏو محـــراب، رنگين گلن جي نقاشي □ ٿلها ڪاٺ جا دروازا هئا، جن کي لوهه جا ڪل لڳل هئا ته جيئن دشمن آسانيءَ سان ٽوڙي نه سگهن (Ahsan, 1961).

مسجدون □ مذهبي اهميت

غلام شـاهه قلعي جي انـدرين حصـي □ ٻــه مسجدون ٺهرايون، جن جي مـرمت مـير غلام علي خـــان ڪـــرائي. انهن مســـجدن □ بـــادگير، جـــارا □ ڪاشيءَ جا نيلون گنبذ هئا (Mangi, 1985). بعد □ مائي خـيري جي مسـجد پڻ هن دور □ ٺهي، جيڪـا اڄ تائين موجود آهي.

معاشي □ سماجي سرگرميون

قلعي جي پرسـان شـاهي بـازار ٺـاهي وئي، جيڪا شهر جي اهم واپاري مرڪزن مان هڪ هـئي (Headl, 1836). مــير مــراد علي خــان قلعي □

ٽڪسال جوڙايو، جتي سون، چاندي ۽ ٽامي جا سڪا ٺهندا هئا، جيستائين 1842ع ۾ انگريزن ان کي بند نه ڪيو (Napier, 1845).

انگريزن جو قبضو

1843ع ۾ جڏهن انگريزن قلعي تي قبضو ڪيو، تڏهن شاهي مناري تي يونين جيڪ ڦڙڪايو ويو. ان کان پوءِ قلعو ڇانوڻي طور استعمال ٿيو ۽ شاهي محلاتن ۾ فوج رهڻ لڳي (Outram, 1846).

نتيجو

پڪو قلعو نه صرف سنڌ جي سياسي ۽ دفاعي تاريخ ۾ اهم حيثيت رکي ٿو پر اهو ڪلهوڙا حڪمرانن جي فنِ تعمير، ثقافت ۽ فنون لطيفه جو به مظاهرو ڪري ٿو. ان جي تعمير، اندروني بناوٽ، شاهي دربار، مسجدون ۾ شاهي بازار سنڌ جي تاريخي ورثي جي علامت آهن، جيڪي اڄ به سنڌ جي ثقافتي سڃاڻپ سان ڳنڍيل آهن.

References:

- Ahsan, G. H. (1961). Nai Zindagi. Karachi: Sindhi Adabi Board.

- Bhagwan, B. (1939). Sindh Ji Tareekh. Bombay: D. B. Taraporevala Sons.
- Burnes, J. (1831). Narrative of a Visit to the Court of Mir Rustom in Sindh. London: Smith, Elder & Co.
- Crow, N. (1818). Journal of Residence in India. Calcutta: Government Press.
- Hamilton, W. (1820). A Geographical, Statistical, and Historical Description of Hindostan. London: John Murray.
- Hasan, M. G. (1942). Ahsan Karbalai’s Account in Nai Zindagi. Karachi: Sindhi Adabi Board.
- Headl, J. (1836). Travels and Observations in Sindh. London: Oxford Press.
- Kachhelo, M. (1957). Sindh Ja Qila Ain Imarat. Hyderabad: Sindhi Adabi Board.
- Mangi, A. (1985). Masajid-e-Sindh. Hyderabad: Sindhi Adabi Board.
- Napier, C. J. (1845). Defence of Sir Charles Napier’s Administration of Scinde. London: Chapman & Hall.

- Outram, J. (1846). The Conquest of Scinde. London: Saunders and Otley.

پاتال بندر

پاتال بندر سنڌو درياهه جي ڇوڙ وٽ واقع سنڌ جو هڪ انتهائي قديم بندر ۽ واپاري شهر هو، جيڪو سنڌو تهذيب، سورج ونسي گهراڻي، ۽ قديم عالمي واپار سان ڳنڍيل رهيو آهي. تحقيق مان ثابت ٿئي ٿو ته پاتال بندر قديم دنيا جي اهم سامونڊي مرڪزن مان هڪ هو، جنهن وسيلي سنڌ جا مصر، فارس ۽ يونان سان واپاري رابطا قائم هئا.

تعارف

سنڌ جي قديم تاريخ سامونڊي واپار □ دريائي تمدن سان ويجهڙائپ رکي ٿي. سنڌو درياهه نه رڳو زراعت □ تهذيب جو بنياد رهيو، پر قديم بندرن وسيلي عالمي واپار جو ذريعو پڻ بڻيو. انهن بندرن مان پاتال بندر کي خاص حيثيت حاصل آهي، جنهن جو ذڪر يوناني، مذهبي □ برطانوي تاريخي ماخذن □ ملي ٿو.

جغرافيائي حيثيت □ تاريخي پس منظر

پاتال بندر موجوده ٺٽي ضلعي □ سنڌو درياهه جي چوڙ وٽ واقع هو، جتي درياهه ٻه شاخون ٿي سمنڊ □ چوڙ ڪندو هو. يوناني تاريخ نويسن موجب، هن علائقي کي “پٽالين” چيو ويندو هو، جيڪو درياهه جي ٻن شاخن جي وچ □ واقع هو (McCrindle 331).

پاتال بندر کي سنڌو تهذيب جو اوائلي بندر تصور ڪيو وڃي ٿو، جيڪو سورج ونسي گهراڻي سان ٻه ڳنڍيل رهيو. هن بندر جي جغرافيائي حيثيت ان کي دريائي □ سامونڊي واپار لاءِ انتهائي موزون بڻايو.

سڪندراعظم جي ڪاهه □ پاتال بندر

325 ق.م □ جڏهن سڪندراعظم سنڌ تي ڪاهه ڪئي، تڏهن پاتال بندر هڪ ترقي يافته □ مشهور

واپاري مرڪز هو. يوناني مورخ ايرين، اسٽريبو ۾ ايرينس لکيو آهي ته سنڌو درياهه پاتال وٽ ٻن وڏين شاخن ۾ ورهائجي ويندو هو، جنهن سبب هي علائقو فوجي ۽ واپاري لحاظ کان اهم هو (Strabo XV).

سڪندراعظم هتي هڪ باقاعده گودي (Harbour) ٺهرائي، جتان سندس جهاز سنڌو درياهه ۾ عربي سمنڊ ڏانهن روانا ٿيندا هئا. هي بندر سندس بحري حڪمتِ عمليءَ جو اهم حصو هو.

واپاري ۽ مذهبي اهميت

ميجر جنرل هيگ پنهنجي ڪتاب *The Indus Delta Country* ۾ ڄاڻايو آهي ته حضرت سليمان عليه السلام جي دور ۾ مصر جا جهاز سنڌو درياهه جي پاتال بندر تائين ايندا هئا (Haig 19). هي حوالو ظاهر ڪري ٿو ته پاتال بندر قديم دنيا جي بين الاقوامي واپار جو اهم مرڪز هو.

سنڌ هن بندر وسيلي مصر، فارس ۽ ٻين قديم تهذيبن سان واپاري لاڳاپا رکندي هئي. سنڌو درياهه هن بندر کي اندروني علائقن سان ڳنڍيندو هو، جڏهن ته سمنڊ ان کي عالمي واپار سان جوڙيندو هو.

سورج ونسي گهراڻو ۽ اڪشو اِڪو

جنرل هيگ مطابق، پاتال بندر تي اڪشو اِڪو ڪُل جا ماڻهو رهندا هئا. اڪشو اِڪو سورج ونسي گهراڻي جو پهريون بادشاهه هو، جيڪو گوتم ٻڌ جي ڀيڻ “اِلا” سان شادي شده هو (Haig 20). هي حوالو پاتال بندر جي سياسي ۽ خانداني اهميت کي ظاهر ڪري ٿو.

اهو ثابت ٿئي ٿو ته پاتال بندر صرف واپار جو مرڪز نه، پر قديم سياسي طاقت ۽ حڪمرانيءَ جو پڻ اهم مرڪز رهيو.

آثار ۽ موجوده حيثيت

اڄ پاتال بندر جا آثار ڪيٽي بندر ۽ شاهبندر جي ويجهو سرڪاٽي ڪريڪ ۽ سمنڊ هيٺ ٻڏل آهن. ماهرن موجب، سمنڊ جي ويرن لهڻ ۽ چڙهڻ وقت ڪڏهن ڪڏهن اهي آثار ظاهر ٿين ٿا، جيڪي سنڌ جي قديم سامونڊي تاريخ جا زنده ثبوت آهن.

نتيجو

هي تحقيقي جائزو واضح ڪري ٿو ته پاتال بندر سنڌ جي قديم تاريخ ۾ هڪ اهم سامونڊي، واپاري ۽ سياسي مرڪز رهيو آهي. يوناني مورخن کان وٺي برطانوي محققن تائين، سڀني هن بندر جي اهميت کي تسليم ڪيو آهي. پاتال بندر سنڌو تهذيب جي عالمي رابطن، واپار ۽ تمدني عظمت

جو نمايان مثال آهي، جنهن جا آثار اڄ به سنڌ جي ساموندي تاريخ کي زنده رکندا اچن ٿا.

References:

- Haig, Major General. *The Indus Delta Country*. London: Kegan Paul, 1894.
- McCrindle, J. W. *Ancient India as Described by Megasthenes and Arrian*. Calcutta: Thacker, Spink & Co., 1877.
- Strabo. *Geography*. Translated by H. L. Jones, Harvard University Press, 1924.
- Cunningham, Alexander. *The Ancient Geography of India*. London: Trübner & Co., 1871.

ٺنڊي الهيار جو قلعو

ٺنڊي الهيار جو قلعو، مير الهيار خان ٽالپر پاران 1790ع ۾ تعمير ڪرايو ويو، جيڪو پنهنجي دور ۾ تعميري حسن ۽ حڪمت عمليءَ جي علامت هو. بدقسمتيءَ سان، اڄ هن تاريخي ماڳ جو وڏو حصو مسمار ٿي چڪو آهي، ۽ باقي بچيل حصو به قبضاگيرن جي هٿ هيٺ آهي. افسوس ته نه عوام ۽ نه ئي حڪمرانن هن ورثي کي بچائڻ لاءِ ڪا سنجيده ڪوشش ڪئي آهي (Khanzada, 2025).

تاريخي پسمنظر

مير الهيار خان، ٺنڊي الهيار شهر جي باني، هن قلعو سانگري درياهه جي ڪناري تي تعمير ڪرايو، جتي هن علائقي جي آبادڪاري شروع ٿي. درياهه جي پرسان هجڻ ڪري، هي قلعو سنڌ جي

خوبصـورت قلعن مـان شـمار ٿينـدو هـو. قلعي جي حفاظت لاءِ چار برج هئا، جيڪي چـارئي ڪنـڊن تي بيٺل هئا. مکيه دروازو اولهه طرف هو، جيڪـو اوڀـر ۾ ڏکڻ برج جي ويجهو واقع هو. مير الهيار خان هن قلعي کي رهـائش لاءِ بـه اسـتعمال ڪنـدو هـو، پـر موجـوده وقت ان جي رهائشـي حصـي بـابت ڪـا تفصــيلي ڄــاڻ موجــود نــاهي (Graana.com, 2024).

قلعي جي انــدر هڪ کوهــه پڻ کوٽيــل هــو، جــيئن تــه هــر قلعي ۾ پــاڻيءَ جي فــراهميءَ جــو بندوبست هوندو آهي، پر هاڻي ان کوهه جي صحيح هنڌ جي نشاندهي ممڪن ناهي.

برطانوي دور ۽ زوال

1843ع ۾ سنڌ تي انگريزن جي قبضـي کـان پــوءِ، هي قلعــو بــرٽش ســرڪار جي هٿ هيٺ اچي ويــو. هڪ انگريــز عملــدار ڊيــوڊ ارونــگ (David Arwing) جي قبر به قلعي اندر موجود هئي، جنهن جي ڪتبي تي وفـات جي تـاريخ 1 آگسـٽ 1843ع لکيل هئي. وقت جي گردش سبب هاڻي ان قبر جو ڪو خاص پتو نه ٿو ملي (Wikipedia, 2025).

1854ع ۾ جڏهن ٽنڊي الهيـار کي تعلقي جــو درجو ڏنو ويو، ته ان وقت جي حڪمرانن قلعي جي تــاريخي حيــثيت کي نظرانــداز ڪنــدي، ان ۾

مختيارڪار آفيس ۾ ٺاٺي جو لاڪپ تعمير ڪرايو، جيڪو اج تائين قلعي جي بنيادن تي بيٺل آهي. باقي بچيل حصو به لاڳاپيل ادارن جي بي حسيءَ سبب ڏينهون ڏينهن ختم ٿي رهيو آهي (Khanzada, 2025).

ثقافتي اهميت ۽ واپاري ورثو

مير الهيار خان جي تصوف ڏانهن لاڙي سبب، هن قلعي ۾ صوفي فقيرن جي محفلون ٿينديون هيون، جتي راڳ رس جو ماحول هوندو هو. اوائلي دور ۾ ٽنڊي الهيار، ريشم رڱڻ جي ڪاروبار سبب مشهور هو. هتان جا پاٽولي ڏيساور تائين نالو ڪمائي چڪا هئا، ۽ ڪتري برادري جا ڪاريگر گنديون ۽ پانڌٽا رڱڻ ۾ ماهر هئا. اج به "ڪتري پاڙو" پراڻي نالي سان سڃاتو وڃي ٿو.

واپار جي سهولت لاءِ هتي آبي ۽ خشڪيءَ جا رستا استعمال ٿيندا هئا، ۽ پراڻي زماني ۾ هتان جا پتڻ ڏيتي ليتيءَ جا اهم مرڪز هئا، جيڪي سنڌ جي واپاري تاريخ جو اهم حصو آهن.

References:

- Khanzada, A. (2025, January 6). Preservation of Talpur Dynasty’s Historic Fort Demanded in Tando Allahyar. Regional Times (Karachi, Pakistan). ورتل Free Library article
- Graana.com. (2024, March 2). Tando Allahyar: The City with Rich Heritage of Sindh. ورتل Graana blog
- Wikipedia contributors. (2025). Tando Allahyar. ورتل Wikipedia article

جبو ڪوٽ

تعارف

سنڌ جا آثار قديمه، خاص ڪري ٿر ۾ ناري جي علائقن ۾ موجود قلعن ۾ بستن جا ماڳ، قديم سنڌ جي دفاعي، واپاري ۾ سياسي تاريخ کي سمجھڻ لاءِ اهميت رکن ٿا. انهن ئي ماڳن مان هڪ آهي جبو ڪوٽ، جيڪو ضلعي خيرپورميرس جي تعلقه ناري جي ديهه جُبي ۾ واقع آهي. هي قلعو ٿر جي قدرتي پٽن، ڏنڊن ۾ سرحدي حيثيت سبب هڪ نمايان ماڳ آهي (Baloch, 1976).

جغرافيائي پسمنظر

جبو ڪوٽ سنڌ جي ڏکڻ-اوڀر ڪنڊ، اڇڙي ٿر جي سرحدي علائقي ۾ واقع آهي. ان جي: اتر پاسي “ڪوٽ واري ڏند” آهي، جيڪا مقامي ماڻهن لاءِ پاڻيءَ جو اهم ذريعو رهي آهي.

اوڀر ۾ هڪ وڏي واريءَ جي پٽ آهي، جنهن کان اڳتي ٿوري پنڌ تي هندستان جي سرحد گذري ٿي.

پرپاسي ۾ وڏيون پٽون، ڪجين جا باغ ۾ ڪرڙن ڪانڊيرن جو گهيرو موجود آهي، جيڪو قديم دور ۾ فطري حفاظتي ديوار جو ڪم ڏيندو هو (Burton, 1877).

آثارن جي موجوده حالت

جبو ڪوٽ هاڻي هڪ مٽيءَ جي ڍير جي صورت ۾ رهجي ويو آهي، جيڪو زمين کان لڳ ڀڳ 30 فٽ بلند آهي.

جغرافيائي معائني مان لڳي ٿو ته قلعو اوڏڪي مٽيءَ ۾ ڪچن سرن سان نهيل هو.

مقامي روايتن مطابق، قلعو جزوي طور پڪين سرن سان به اڏيل هو، جيڪي پوءِ ويجها ماڻهو ڪڍي ويا (Khuhro, 1981).

قلعو هن وقت ڪجين جي گهاٽن ۾ ڪانڊيرن ۾ لڪل آهي، جنهن سبب ماڳ جي اصل شڪل ۾ جوڙجڪ چاڻڻ ڏکيو ٿي پيو آهي.

تاريخي اهميت

جغرافيائي جائزي مان ظاهر ٿئي ٿو ته جبو ڪوٽ:

ٿر ۾ راجستان جي وچ ۾ هڪ سرحدي دفاعي قلعو رهيو هوندو.

"ڪوٽ واري ڊنڊ" جي موجودگي ڏيکاري ٿي ته هتي مستقل آبادي موجود هئي، جيڪا پاڻيءَ تي ڀاڙيندي هئي (Qani, 2003).

قلعو واپاري □ فوجي رستن جي حفاظت لاءِ به استعمال ٿيندو هو، چاڪاڻ ت□ هي ماڳ سنڌ □ هندستان جي وچ □ قديم لنگهه تي واقع آهي.

ثقافتي اهميت

مقامي ٿاريچا ماٿهو جبو ڪوٽ کي پنهنجي علائقي جي ورثي طور ياد ڪن ٿا. مقامي روايتن □ ڪهاڻين □ قلعو هڪ اهم ماڳ جي حيثيت □ موجود آهي، جيتوڻيڪ هاڻي ان جون باقيات مٽيءَ □ دٻجي ويون آهن.

نتيجو

جبو ڪوٽ سنڌ جي قديم قلعن □ بستن □ هڪ اهم ماڳ آهي، جيڪو هاڻي زوال پذير آهي. ان جي سائنسي کوٽائي، تحفظ □ دستاويزي تحقيق سان ٿر □ نارا جي قديم سياسي □ ثقافتي تاريخ جا نوان رخ سامهون اچي سگهن ٿا.

References:

- Baloch, N. A. (1976). Sindh: Studies in History, Politics and Culture. Karachi: Sindh University Press.
- Burton, R. F. (1877). Sindh and the Races that Inhabit the Valley of the Indus. London: W. H. Allen.
- Khuhro, H. (1981). Sind Through the Centuries. Karachi: Oxford University Press.
- Qani, M. (2003). Sindh Ji Tareekh Jo Mukhtasir Jaizo. Hyderabad: Sindhi Adabi Board.

چاڪر ڪوٽ

تعارف

چاڪر ڪوٽ، ضلعي سانگهڙ جي ديهه شاهپور ۾ واقع هڪ تاريخي قلعو آهي، جيڪو 1740ع ڌاري مير چاڪر خان ٽالپر پاران پنهنجي مُربي ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جي رهائش لاءِ تعمير ڪرايو ويو. هي قلعو نه صرف دفاعي لحاظ سان مضبوط هو، پر وقت سان گڏ ثقافتي تبديليءَ جو پڻ شاهدي بڻيو. هي مضمون قلعي جي تعمير، حڪومتي استعمال، آبي نظام، ثقافتي تبديلي، ۽ موجوده آثارن جو تحقيقي جائزو پيش ڪري ٿو.

تعارف

سنڌ جي تاريخي قلعن جو جائزو وٺڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته اهي نه صرف حڪومتي مرڪز هئا، پر دفاعي حڪمت عمليءَ، تعميراتي فن، ۽ ثقافتي تبديليءَ جا به اهم مظاهر هئا. چاڪر ڪوٽ، مير شهداد خان ٽالپر جي پُٽ مير چاڪر خان پاران ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جي رهائش لاءِ ٺهرايو ويو، جيڪو ڪلهوڙا سلطنت جي سياسي

 دفاعي ضرورتن جو عڪاس هو (Sindhi Encyclopedia, n.d.).

تعميراتي جوڙجڪ دفاعي خاصيتون

قلعي جي جوڙجڪ مستطيل شڪل هئي، جيڪا اٽڪل 4 ايڪڙن تي مشتمل هئي.

ديوارون اوڏڪي ڪچي مٽيءَ سان ٺهيل هيون، بنيادن وٽ 20 فوٽ ويڪريون مٿي 10 فوٽ تائين اپڪري فصيل وانگر.

ٻاهران 2.6 فوٽ ٿلهي 5 فوٽ اوچي حفاظتي اوٽ واري ديوار ڏنل هئي.

پٿين جي ويڪر سبب گهوڙي گاڏيون ڏاند گاڏيون به هلنديون هيون.

چارئي ڪندن تي برج، اتر-ڏکڻ وارن پاسن تي 16 فوٽ قطر جا ٻه ٻه برج موجود هئا، جيڪي دفاعي نگراني لاءِ استعمال ٿيندا هئا (Mehrān Journal, 2010).

رهائش، دروازا داخلا

قلعي داخل ٿيڻ لاءِ ٻه دروازا هئا:

مکيه دروازو ڏکڻ طرف، 30 فوٽ ويڪرو، جنهن تي آخري دور لوهي در لڳايو ويو.

هيو دروازو اتر-اوڀر ڪنڊ تي مورچي پرسان هو.

اندر ٽالپرن ڪچي مٽيءَ جون رهائشگاهون ٺهرايون، جن جي هيٺيان مارا پڻ موجود هئا، جيڪي حفاظتي مقصدن لاءِ استعمال ٿيندا هئا (Noor Sindhi, n.d.).

آبي نظام واهن جو جائزو

قلعي جي اتر ڏکڻ طرف ٽي وڏا واهه وهندا هئا:

روڻو، عالي، يارو واهه، جيڪي داد واهه مان نڪرندا هئا.

داد واهه سڪرنڊ وٽان سنڌو درياهه مان وهندو هو.

جمڙائو، منڙائو روهڙي ڪئنالن جي کوٽائي کان پوءِ اهي واهه ختم ٿي ويا، جنهن سان قلعي جي آبي رسد متاثر ٿي (Sindhi Encyclopedia, n.d.).

ثقافتي تبديلي هندن جي سنڀال

ٽالپرن جي زوال کان پوءِ، مقامي هندن قلعي کي سنڀاليو:

پيرو مل جي اڳواڻيءَ ۾ مسان، رک رکڻ لاءِ کوٺيون، ۽ مندر تعمير ڪيا ويا.

هڪ ڪمري ۾ ويهڻ، ٻئي ۾ مڙدن کي ساڙڻ، ۽ رک دٻن ۾ محفوظ رکڻ جو رواج قائم ٿيو.

قلعي جي استعمال جو مقصد مذهبي ۽ سماجي طور تبديل ٿي ويو، جيڪو ثقافتي تبديليءَ جو مثال آهي (Mehrān Journal, 2010).

تاريخي شاهدي ۽ موجوده حالت

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ 1960ع ۾ قلعي جو دورو ڪيو، ۽ ان کي ’گنپات قلعو‘ سڏيو.

اڄ قلعي جا آثار موجود آهن، پر جوڙجڪ مڪمل طور تباهه ٿي چڪي آهي.

هي ماڳ سنڌ جي تاريخي شعور، تعميراتي ورثي، ۽ ثقافتي تبديليءَ جي شاهدي طور زنده آهي (Sindhi Adabi Board, 1960).

نتيجو

چاڪر ڪوٽ، ٽالپر دور جي سياسي، دفاعي، ۽ ثقافتي حڪمت عمليءَ جو اهم مثال آهي. ان جي تعمير، استعمال، ۽ تبديليءَ مان سنڌ جي تاريخي شعور، فنِ تعمير، ۽ سماجي ارتقا کي سمجهي سگهجي ٿو. اڄ به هي ماڳ آثارن جي صورت ۾ موجود آهي، جيڪو سنڌ جي ورثي جي زنده علامت آهي.

References:

- Sindhi Encyclopedia. (n.d.). *چاڪر ڪوٽ*. Retrieved August 28, 2025, from https://sindhiencyclopedia.com/chakar-kot
- Mehrān Journal. (2010). *تحقيق گنپات قلعو (چاڪر ڪوٽ)*. Sindhi Adabi Board, Mehrān Magazine, p. 20.
- Noor Sindhi. (n.d.). *مير چاڪر خان جو ڪوٽ ۽ مير شهداد خان جا قبا*. *Waraq Waraq Gulab*. Retrieved August 28, 2025, from https://books.sindhsalamat.com/book/669/read/35950

- Sindhi Adabi Board. (1960). *ميداني نوٽس: نبي بخش خان بلوچ*. Sind

چنڙو ڪوٽ

تعارف

چنڙو ڪوٽ، سنڌ جي اترئين ڪنڊ تي واقع هڪ تاريخي حفاظتي چوڪي آهي، جيڪا نه رڳو جاگرافيائي لحاظ کان اهميت رکي ٿي، پر ان جي تعمير، مادي، ۽ ماحولياتي پسمنظر پڻ ان کي منفرد بڻائي ٿو. هي ڪوٽ خيرپور ضلعي جي نارا تعلقي ۾، اچڙي ٿر جي ديهه جبي ۾ واقع آهي،

جتي ٿر جا ماڻهو ان کي ديهه جبو ڪوٽ يا ديهه جبو ريگستان سڏين ٿا. (انصاري، 2023)

جاگرافيائي ۽ سرحدي اهميت

چنڙو ڪوٽ سانگهڙ کان 110 ڪلوميٽر اتر طرف، سنڌ ۽ جيسلمير کي ڳنڍيندڙ قديم شاهراهه تي واقع آهي. ان شاهراهه تي امام ڳڙهه، ڪارو ڪوٽ ۽ جبوڪوٽ جهڙا ٻيا ڪوٽ پڻ ملن ٿا. چنڙو ڪوٽ کان 7 ڪلوميٽر اوڀر ۾ ڀارتي سرحد آهي، جتان رات جي وقت هندستاني شهرن جون بتيون نظر اچن ٿيون. پاڪستاني رينجرس جي چيڪ پوسٽ، چنڙو چيڪ پوسٽ جي نالي سان، هن علائقي جي حفاظت لاءِ موجود آهي (انصاري، 2023).

تعميراتي بناوت

چنڙو ڪوٽ تقريباً چوڪور جڙيل آهي، جنهن جو اتر ۽ ڏکڻ پاسو 184 فوٽ، جڏهن ته اوڀر ۽ اولهه پاسو 180 فوٽ ڊگهو آهي. ديوار جي سراسري ٿولهه 10 فوٽ آهي. داخل ٿيڻ لاءِ صرف ڏکڻ پاسي 20 فوٽ ويڪرو دروازو موجود آهي. ڪوٽ جي ڪنڊن تي حفاظتي برج قائم آهن، جن مان ٽن جا آثار موجود آهن، جڏهن ته اتر-اولهه ڪنڊ وارو برج ختم ٿي چڪو آهي. ڪوٽ جي بلندي زمين جي سطح کان 40 فوٽ آهي، ۽ ان جي

چوگرد واریاسین پٿن کي ’میرن جون پٿون‘ سڏيو وڃي ٿو. (انصاري، 2023)

مادي ۽ ماحولياتي تجزيو

هي ڪوٽ آسپاس ملندڙ مٽيءَ مان ٺهيل آهي، جنهن کي مڪاني ماڻهو ’سپ‘ سڏين ٿا. اها سليٽي رنگ جي مٽي سُڪڻ بعد اڇو رنگ اختيار ڪري ٿي. ماهر اشتياق انصاريءَ ان مٽيءَ کي لئبارٽرين مان چيڪ ڪرايو، جنهن مان معلوم ٿيو ته اها جپسم (Gypsum) جو هڪ قسم آهي، جيڪو ريگستاني تعمير لاءِ موزون مادو آهي (انصاري، 2023).

نتيجو

چنڙو ڪوٽ، اڇڙي ٿر جي ڪنڌ تي واقع هڪ شاهڪار آهي، جيڪو پنهنجي عروج ۽ زوال جي ڪهاڻيءَ سان تاريخ، جاگرافي، ۽ ماحوليات جي سنگم تي بيٺل آهي. ان جي تعمير، مادي، ۽ سرحدي حيثيت ان کي نه رڳو هڪ حفاظتي چوڪي، پر هڪ ثقافتي ورثي طور پڻ اجاگر ڪري ٿي.

References:

- انصاري، ا. (2023). چنڙو ڪوٽ: اڇڙي ٿر جي ڪنڌ تي هڪ ميراثو شاهڪار. سنڌيانا

انسائيڪلوپيڊيا. حاصل ڪيل:
https://encyclopediasindhiana.org/article.php?Dflt=%DA%86%D9%86%DA%99%D9%88%20%DA%AA%D9%88%D9%BD

خدا آباد جو قلعو

تعارف

خدا آباد، سنڌ جي تاريخي شهرن مان هڪ، ميان يار محمد ڪلهوڙي جي دور □ سياسي، فوجي □ ثقافتي مرڪز طور اڀريو. هن شهر جي تعمير 18هين صديءَ جي وچ ڌاري ٿي، جتي ٿي اهم قلعا جوڙيا ويا، جيڪي حڪومتي انتظام، دفاعي حڪمت عملي، □ فنِ تعمير جي شاهڪار حيثيت رکن ٿا (Sindhi Encyclopedia, n.d.).

اندريون ڪوٽ: سهندي محل جي شان

اندريون ڪوٽ، شاهي محل جي ميزباني ڪندڙ، خدا آباد جي دل جيان هو. شاهي محل "سهندي محل" جي نالي سان مشهور هو، جنهن جي نزاڪت ۽ بلندي دور کان ڏسڻ جوڳي هئي (Sindhi Encyclopedia, n.d.).

جنگي سامان، بندوقون، توبون ۽ بارود لاءِ خاص جاءِ ٺهيل هئي. ميان يار محمد جا هاٿي به هن قلعي اندر رکيا ويندا هئا. اڄ به اندريون ڪوٽ جي اترين ڀانهين سالم حالت ۾ موجود آهي، جيڪا اٽڪل 250 وال ڊگهي آهي (Sindhi Wikipedia, n.d.).

ٻاهريون قلعو: شهر جي ڍال

ٻاهريون ڪوٽ خدا آباد شهر جي حفاظت لاءِ تعمير ڪيو ويو. قلعي جي ڀتين جا نشان اڄ به خدا آباد شاخ ۽ دادو روڊ جي پل وٽ ظاهر آهن.هن قلعي ۾ چارئي طرف جنگي مورچا هئا، جتان پهريدار خطري وقت سڌ سماءُ رکي سگهندا هئا. ڪاريزه رستو دشمن جي ڪاهه وقت فرار لاءِ تيار ڪيو ويو هو (Sindhi Wikipedia, n.d.).

قلعي جي اولهندي طرف هاشم شاهه ۽ ڏکڻ ۾ مهدي شاهه جا مقام موجود آهن.

ٿيون ڪوٽ: ميان جي ماڙيءَ لاءِ

هي ڪوٽ ميان يار محمد جي مقبري لڳ ماڙيءَ جي حفاظت لاءِ تعمير ڪيو ويو. ماڙيءَ وارو ڪوهه اڄ تائين مشهور آهي، جتان ميان جي مٽي پري ويندي آهي. ڪوٽ جي اولهندي پٽ جو ڪجهه حصو اڃا موجود آهي، جيڪو ان هنڌ جي مٿيري زمين مان ظاهر ٿئي ٿو. بزرگن جي روايتن مطابق، هي ڪوٽ خاص طور ميان جي ماڙيءَ لاءِ نڪتل هو (Sindhi Encyclopedia, n.d.).

زوال ۽ تباهي

1768ع کان پوءِ خدا آباد جو شهر ڦٽڻ لڳو. ٻوڏن، طوفانن ۽ وسندڙ مينهن قلعي جي پٽين کي زمين دوز ڪري ڇڏيو. شهر جا رهواسي حيدرآباد ۽ ٻين شهرن ڏانهن لڏي ويا، ۽ قلعن جي سنڀال ختم ٿي وئي. اڄ به ڪيترائي نشان ظاهر آهن، جيڪي هن تختگاهه جي عظمت جا گواهه آهن (Sindhi Wikipedia, n.d.).

تاريخي ۽ ثقافتي اهميت

خدا آباد جو قلعو صرف تعميراتي شاهڪار نه هو، پر: ڪلهوڙا دور جي سياسي بصيرت، فن تعمير، ۽ ثقافتي شعور جو مظهر هو. جامع مسجد ۽ ميان يار محمد جو مقبرو اڄ به صحيح حالت ۾ موجود آهن، جيڪي هن دور جي فنِ تعمير جا اعلى نمونا آهن. شهر واپار، باغن، ۽ علمي سرگرمين جو مرڪز رهيو (Sindhi Salamat, n.d.).

References:

- Sindhi Encyclopedia. (n.d.). خدا آباد جو قلعو. Retrieved August 28, 2025, from https://sindhiencyclopedia.com/khudaabad-fort
- Sindhi Wikipedia. (n.d.). خدا آباد. Retrieved August 28, 2025, from https://sd.wikipedia.org/wiki/خدا_آباد
- Sindhi Salamat. (n.d.). ورق ورق گلاب – نور سنڌي. Retrieved August 28, 2025, from

https://books.sindhsalamat.com/book/669/read/35949

دهليل جو قلعو

دهليل جو قلعو، جيڪو دليل ڪوٽ يا دليل ديرو جي نالي سان سڃاتو وڃي ٿو، سنڌ جي قديم دفاعي نظام جو اهم حصو رهيو آهي. هيءُ قلعو راءِ گهراڻي عيسوي سن 50–662 ۽ برهمڻ گهراڻي عيسوي سن 662–712 جي دؤر ۾ تعمير ٿيو، جڏهن سنڌو ماتري واپار، زراعت ۽ ثقافت جو مرڪز هئي. قلعو نه رڳو فوجي تحفظ لاءِ، پر واپارين جي سلامتيءَ لاءِ به اهميت رکندڙ هو (Ansari, 1992).

راءِ گهراڻو ۽ برهمڻ گهراڻو

راءِ گهراڻي جي راجائن، خاص طور تي راءِ سهسي، راءِ چچ ۽ راءِ ڏاهر، سنڌ جي سياسي ۽

فـوجي اسـتحڪام لاءِ درياهـه جي ڪنـاري تي قلعـا تعمـير ڪرايـا. انهن قلعن دهليـل، بهـرور، راوڙ، ديبـل، نـيرون ڪـوٽ، بـرهمڻ آبـاد شـامل هئـا (Zaydan, 1908). برهمڻ گهـراڻي جي دؤر بـه انهن قلعن کي فوجي مرڪـز طـور اسـتعمال ڪيـو ويو.

محمد بن قاسم جي مهم

جـڏهن 711ع محمـد بن قاسـم سـنڌ تي حملو ڪيو، تـه دهليـل جـو قلعـو هڪ اهم رڪـاوٽ طور سامهون آيو. چچنامي جي بيان موجب، دهليل بهــــرور ۾نهي قلعن 16,000 جنگي ســــپاهي موجود هئا. محمد بن قاسم ۾ن مهينن تـائين دهليـل جــو گهــيرو ڪيــو، جنهن دوران واپــاري هندســتان ڏانهن لـڏي ويـا سـپاهين مـزاحمت جـاري رکي (Baluch, 1983).

بلاذريءَ جو ذڪر

بلاذري نائين صدي عيسوي پنهنجي ڪتاب Futuh al-Buldan دهليل جو نالو ’دهليله‘ طور ڏنو، جيڪو هن قلعي جي قدامت اسـلامي تـاريخ ذڪــر کي ثــابت ڪــري ٿــو (Al-Baladhuri, 1987).

جاگرافيائي بيهڪ

دهليل جو قلعو موجوده نوابشاهه شهر جي ويجهو، سڪرنڊ کان ٽن ميلن جي پنڌ تي واقع آهي. ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائيءَ جي تحقيق موجب، قلعي جو دروازو وارياسو علائقي ڏانهن هو، جيڪو نوابشاهه جي اوڀر ۽ ريگستاني علائقو هو (Khannai, 2005).

قلعي جي ڀرسان جلوالي نهر وهندي هئي، جيڪا سنڌو درياهه مان نڪرندي هئي. محمد بن قاسم جي فوجي ڇانوڻي به ان نهر جي ڪناري تي قائم ڪئي وئي هئي، جيئن سيد ابو ظفر ندوي لکي ٿو (Nadvi, 1964).

علمي کوجنا جي کوٽ

دهليل جي قلعي بابت سنڌي تاريخن ۾ گهڻي کوجنا نه ٿي آهي. سواءِ نبي بخش بلوچ، قريشي خانائي، ۽ اشتياق انصاريءَ جي، ٻين محققن هن موضوع تي خاموشي اختيار ڪئي آهي. عوامي روايتون ته موجود آهن، پر اهي تاريخي حيثيت کان وڌيڪ ڏندڪٿائن جي صورت ۾ آهن (Ansari, 1992).

دهليل جو قلعو سنڌ جي قديم دفاعي حڪمت عمليءَ جو شاهڪار آهي، جيڪو واپار، فوجي تحفظ، ۽ سياسي استحڪام لاءِ اهميت رکندڙ رهيو آهي. هن قلعي جي تاريخي، جاگرافيائي، ۽ ثقافتي اهميت کي اجاگر ڪرڻ لاءِ

جديـد علمي كوجنـا جي ضـرورت آهي، جـيئن سـنڌ
جي ورثي کي عالمي سطح تي تسليم ڪيو وڃي.

References:

- Al-Baladhuri. (1987). Futuh al-Buldan (F. F. Amin, Trans.). Dar al-Fikr al-Arabi.
- Ansari, I. (1992). Sindh ja Kot ain Qila. Mehran Publications.
- Baluch, N. B. (1983). Chachnama: Translation and Commentary. Sindhi Adabi Board.
- Khannai, Q. H. A. (2005). Geographical Position of Dahleel Fort. Sindhi Tahqiq, 12(3), 45–52.
- Nadvi, A. Z. (1964). Tarikh-e-Sindh. Nadvi Publications.

- Zaydan, J. (1908). Tamaddun-e-Islam (Vol. 3). Institute Press, Aligarh.

ديبل بندر

تعارف

ديبل، سنڌ جي قديم تاريخ □ هڪ وڏو واپاري □ علمي بندر رهيو، جيڪو عرب دور کان اڳ راءِ گهراڻي □ برهمڻ حڪمرانن جي زماني □ به اهم حيثيت رکي چڪو هو (Baloch, 1979). فتح نامي مان هن شهر جي قدامت جو ڪافي احوال ملي ٿو، جنهن مان ظاهر ٿئي ٿو ته ديبل هڪ قلعي سان گهيريل شهر هو (Al-Baladhuri, 1916).

ديبل جو اوج ۽ زوال

ديبل ڇهين صدي عيسوي کان وٺي تيرهين صديءَ تائين واپاري مرڪز طور اهميت رکندو رهيو (Burton, 1877). ڏهين صديءَ ۽ جڏهن سنڌ تي عربن جو قبضو ٿيو ته ديبل پنهنجي عروج تي هو، پر جيئن جيئن عربن جي سياسي طاقت گهٽجڻ لڳي، تيئن ديبل جي اهميت به گهٽجڻ لڳي (Elliot & Dowson, 1867). سنڌو درياهه جي رخ بدلجڻ ۽ نون بندرگاهن جي قيام، خاص طور تي لاهري بندر، ان جي زوال جا اهم سبب بڻيا (Al-Biruni, 1910). ابن بطوطه (1334ع) پنهنجي سفرنامي ۾ لاهري بندر جي وڏي اوج جو ذڪر ڪيو، جنهن مان ديبل جي زوال جي تصديق ٿئي ٿي (Ibn Battuta, 1929).

نالي جو تسلسل

ديبل جي تباهيءَ باوجود، هن نالي جو استعمال ٻين بندرگاهن لاءِ جاري رهيو. مير معصوم ٺٽي ۾ لاهري بندر پنهي کي ”ديبل“ سڏيو آهي (Masum, 1938). ساڳيءَ طرح ابوالفضل پنهنجي آئينِ اڪبري ۾ به ٺٽي کي ديبل سڏيو (Abu’l-Fazl, 1873). پورچوگيز سياحن ۽ واپارين به هن

نـــالي جـــا مختلـــف روپ ”دربـــل“، ”ديوئـــل“ □ ”ديوئلسز“ استعمال ڪيا (Hamilton, 1820).

ديبل جو صحيح مقام

ديبل جي اصل مقام بابت مورخن □ اختلاف آهي:

پنڀور: ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ □ ڪيترائي ماهر پنڀور کي ديبل سمجهن ٿا (Baloch, 1979).

لاهري بندر: البيروني □ پاٽنجر جي راءِ □ لاهري بندر اصل ديبل هو (Al-Biruni, 1910).

ٺٽو: رچرڊ برٽن □ هينري ڪزنس ٺٽي کي ديبل سمجهن ٿا (Burton, 1877; Cousens, 1929).

ڪراچي: ايليٽ ڪراچي کي ديبل سڏيو. (Elliot & Dowson, 1867)

عرب دور □ علمي مرڪز جي حيثيت

محمـد بن قاسـم جي فتح (713ع) ڪـان پـوءِ ديبل □ پهريون اسلامي مدرسا قائم ٿيا، جتي عرب □ عراقي عـالمن اچڻ شـروع ڪيـو. هي شـهر علم الحـديث، تفسـير □ فق□ جـو مرڪـز بـڻيو. علامـه سمعاني پنهنجي ڪتاب الأنسـاب □ ڪيـترن عـالمن

كي ”ديبلي“ نسبت سان لکيـو آهي (Al-Sam‘ani, 1980).

نتيجو

ديبل لڳ ڀڳ ڇهه سؤ ورهين تـائين سـنڌ جي سياست، واپار □ علم جو مرڪز رهيو. جيتوڻيڪ ان جو صحيح مقام متنازع رهيو آهي، پر ڀنڀور □ لاهري بنــدر جي مــاڳن کــان حاصــل ٿيــل آثــار هن جي موجودگيءَ جا اهم ثبوت آهن. ديبل جـو زوال سـنڌ جي تــاريخ □ وڏو تبــديلي آنــدو □ نــون بنــدرگاهن جهڙوڪ لاهري بندر □ ٺٽو اهم مرڪز بڻيا.

References:

- Abu’l-Fazl. (1873). Ain-i Akbari (H. Blochmann, Trans.). Calcutta: Asiatic Society.
- Al-Baladhuri. (1916). Futuh al-Buldan (P. K. Hitti, Trans.). New York: Columbia University Press.
- Al-Biruni. (1910). Alberuni’s India (E. C. Sachau, Trans.). London: Kegan Paul.

- Al-Sam‘ani. (1980). Kitab al-Ansab. Hyderabad: Dairat al-Ma‘arif al-‘Uthmaniyya.
- Baloch, N. A. (1979). Sindh: Studies in History. Jamshoro: University of Sindh.
- Burton, R. (1877). Sindh and the Races that Inhabit the Valley of the Indus. London: H. S. King.
- Cousens, H. (1929). The Antiquities of Sindh. Calcutta: Archaeological Survey of India.
- Elliot, H. M., & Dowson, J. (1867). The History of India as Told by Its Own Historians. London: Trübner.
- Hamilton, A. (1820). A New Account of the East Indies. London: John Murray.
- Ibn Battuta. (1929). The Travels of Ibn Battuta (H. A. R. Gibb, Trans.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Masum, M. (1938). Tarikh-i-Masumi. Karachi: Sindhi Adabi Board.

ڏگهه بالا جو ڪوٽ

تعارف

سنڌ جي تاريخي ورثي □ ڏگهه بالا جو ڪوٽ هڪ اهم مقام رکي ٿو، جيڪو نه رڳو ٽالپر دور جي رهائشي □ دفاعي جوڙجڪ جو عڪاس آهي، پر ان جي زبون حالت سنڌ جي ورثي جي بي حسيءَ جو به ثبوت آهي. هيءُ ڪوٽ ڳوٺ ڏگهه بالا (تعلقي جوهي، ضلعي دادو) جي اولهه پاسي واقع آهي، جتي مير الهيار جي رهائش لاءِ ٺهرايل هيءَ

جــوڙجڪ اڄ بــه وقت جي ســتم ظــريفيءَ ســان جهيڙي رهي آهي.

تاريخي پسمنظر

ڪوٽ جي تعمير جو مقصد رهائش ۽ دفاعي تحفـظ هـو. چيـو وڃي ٿـو تـه مـير الهيـار، جيڪـو 1729ع ۾ وفات ڪري ويو، هن ڪــوٽ کي پنهنجي رهائش لاءِ ٺهرايو هو (سندياڻا، 2023). ٽالپر اميرن ۽ سپه سالارن هن ڪوٽ کي گهـڻي عرصـي تـائين استعمال ڪيو. آخرڪـار، مـير مريـد علي خـان هن ڪوٽ کي مولوي سالار کي وڪڻي ڏنو، جنهن کــان پـوءِ هيءَ جـاگير ظفـر اللـه ڏاهـريءَ جي هٿ هيٺ آئي. (سنڌيانا، 2023(

جوڙجڪ ۽ ماپون

ڪوٽ جي جوڙجڪ چوڪــور آهي، جنهن جي اتر-ڏکڻ ٻانهين 206 فوٽ ۽ اوڀر-اولهه ٻانهين 245 فـوٽ آهي، ۽ انـدازاً اڍائي ايڪـڙن تي ڦهليـل آهي. اندرين سطح ٻاهرين زميني سـطح جي برابـر آهي، جنهن مان ظاهر ٿئي ٿو ته ڪوٽ همـوار ميـدان تي اڏيو ويو هو.

ديوارون ۽ برج

ڪوٽ جي چوڏاري ڪچي اوڏڪي ديـوار جـو ڪڙو چڙهيل آهي، جيڪـا هن وقت بـه 13.3 فـوٽ ڪر ڪنيو بيٺي آهي. ديوار هيٺان 4 فـوٽ ويڪـري ۽ مـٿي 2 فـوٽ ٿلهي آهي، جـڏهن تـه ڪن هنـڌن تي چوٽيءَ جي ويڪر 6 انچ تائين محـدود ٿي وئي آهي. ديــوار تي وقت بــوقت مــرمت جــا آثــار آهن، پــر ڪنگريـون يـا مـارا نظـر نٿـا اچن، جيڪي دفـاعي جــوڙجڪ لاءِ ضـروري سـمجهيا وڃن ٿـا (سـنڌيانا، 2023).

ڪوٽ جا چار برج سلامت آهن، جن جو قطر 20 فوٽ ۽ ٻاهران گهـيرو 54 فـوٽ آهي. بـرج ٻن حصن ۾ ورهايل آهن، جن مان هيٺيون حصــو وڌيڪ ٿلهــو ۽ زمين کــان 5 فــوٽ اوچــو آهي. بــرج جي گـولائي ۽ ڪـاريگريءَ مـان ان وقت جي تعمـيراتي مهارت جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو.

داخلي دروازو ۽ اندروني جوڙجڪ

ڪــوٽ جــو مکيــه دروازو اوڀــر پاســي آهي، جيڪو ڪاٺ جو برجستو دروازو آهي. دروازي جا ٻه طـاق آهن، جن مـان سـاڄي هٿ وارو طـاق مــير الهيار جي دور جـو آهي. ڪـوٽ جي مرڪــز ۾ هڪ عمـــارت آهي، جيڪـــا ٽن ڪمـــرن ۽ ورانـــڊي تي

مشتمل آهي، ۽ هڪ ٿلهي تي ٺهيل آهي. (سـنڌيانا، 2023)

نتيجو

ڏگهـه بـالا جـو ڪـوٽ سـنڌ جي تـاريخي ۽ تعميراتي ورثي جو اهم مثال آهي، جيڪو وقت جي بي حسـي، موسـمي تبـاهين ۽ انسـاني لاپـرواهيءَ سـبب زوال پـذير آهي. ان جي بحـالي ۽ تحفـظ لاءِ علمي، ادبي ۽ انتظـامي سـطح تي قـدم کڻڻ وقت جي اهم ضرورت آهي.

References:

- سنڌيانا. (2023) سنڌ جا ڪوٽ ۽ قلعا. انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا

راڻو ڪوٽ

تعارف

راڻو ڪوٽ، جيڪو لاڙ جي ميرپور ساڪري ويجهو ديهه ڊنڊي □ واقع آهي، سنڌ جي تاريخي ورثي جو هڪ اهم حصو آهي. هن قلعي جي بيهڪ، تعمير، □ تاريخي پسمنظر سنڌ جي جاگرافيائي □ سياسي تبديليءَ جي عڪاسي ڪري ٿو.

جاگرافيائي بيهڪ

راڻو ڪوٽ 24.29° اتر ويڪرائي ڦاڪ تي واقع آهي، جنهن جي هڪ طرف سمنڊ □ ٻئي طرف درياهي وهڪرو آهي. اولهه طرف سنڌو درياهه جو ڊيلٽائي حصو موجود آهي، جتي ڌاراجا بندر واقع هو (Sindhi Heritage Board, 2021). قلعي جي اتر طرف اوائلي وهڪري جا آثار مليا آهن، جيڪي ان جي قدامت جي شاهدي ڏين ٿا.

تاريخي پسمنظر

راڻو ڪوٽ ڏاراجا رياست جو حصو هو، جتي نگامرن جي حڪمراني هئي. راڻي ارجن، نگامرن جو آخري حڪمران، ڪلهوڙن جي دور ۾ بجار جوکيي هٿان قتل ٿيو، جنهن سان هن رياست جو انت آيو (Shaikh, 2018). راڻو ڪوٽ راڻي ارجن جي رهائشگاهه طور استعمال ٿيندو هو، ۽ ان جي ويجهو ڏاراجا بندر هڪ اهم واپاري مرڪز هو، جتان چيني، شيشي، ۽ ٺڪراڻو جا آثار مليا آهن.

تعميراتي جزئيات

راڻو ڪوٽ جي تعمير چورس شڪل ۾ ٿيل آهي، جنهن جي هر پاسي جي ڊيگهه 325 فوٽ آهي. ديوار جي موڪر سراسري 12 فوٽ آهي، ۽ ان ۾ ڳاڙهو پٿر ۽ چن جو گچُ استعمال ٿيل آهي (Archaeology Department of Sindh, 2020). قلعي جا ست برج آهن، جن مان چار ڪنڊن تي ۽ ٽي وچن ۾ واقع آهن. برج بيضوي شڪل جا آهن، جن جي قطر 24.6 فوٽ ڊگهو ۽ 22.6 فوٽ ويڪرو آهي. قلعي جي مرڪز ۾ هڪ کوهه جو آثار پڻ موجود آهي، جيڪو ان جي رهائشي استعمال جي شاهدي ڏئي ٿو.

ثقافتي ۽ علمي اهميت

راڻو ڪوٽ نه رڳو تعميراتي لحاظ کان شاهڪار آهي، پر سنڌ جي تاريخي تسلسل جو اهم حوالو پڻ آهي. ان جي بيهڪ، بندرگاهه جي ويجهو هجڻ، ۽ سياسي تبديليءَ سان لاڳاپيل هجڻ ان کي علمي تحقيق لاءِ اهم بڻائي ٿو. هي قلعي سنڌ جي جاگرافي، سياست، ۽ ثقافت جي سنگم تي بيٺل آهي.

References:

- Archaeology Department of Sindh. (2020). Sindh’s Forts and Historical Architecture. Karachi: Government of Sindh Publications.
- Shaikh, A. H. (2018). Kaleidoscope of Sindh’s Political History. Hyderabad: Sindh Historical Society.
- Sindhi Heritage Board. (2021). Mapping Ancient Sindh: Ports, Forts, and Settlements. Jamshoro: University of Sindh Press.

راوڙ جو قلعو

تعارف

راوڙ جو قلعو، ضلعي بدين ۾ واقع هڪ قديم ماڳ آهي، جنهن کي آثار قديمه جي ماهرن سنڌ ۾ برهمڻ دور سان منسوب ڪيو آهي. تحقيق مطابق، هي قلعو راجا چچ جي دور ۾ اونهاري جي رهائش لاءِ تعمير ٿيو. هن ئي ماڳ تي محمد بن قاسم ۽ راجا ڏاهر جي وچ ۾ فيصلائتو معرڪو ٿيو، جنهن کان پوءِ سنڌ ۾ عرب حڪومت جو آغاز ٿيو (Sindhi Encyclopedia, n.d.).

تاريخي پسمنظر

قلعو ڪرهيي پانڌاريءَ کان ڏکڻ طرف ستن ميلن جي مفاصلي تي واقع آهي. ريٽي درياهه هن ماڳ جي پر مان وهندو هو، جيڪو ان جي دفاعي اهميت کي اجاگر ڪري ٿو. چچنامي ۾ هن ماڳ کي

"راوڙ" جي نالي سان سجاتو ويو آهي (Chachnama, as cited in Jang, 2021).

تعميراتي ۽ ثقافتي اهميت

راجا چچ هن قلعو اونهاري جي رهائش لاءِ تعمير ڪرايو. محمد بن قاسم جي فتح کان پوءِ هن ماڳ تي عرب دور جي شروعات ٿي. بعد ۾ هن ماڳ تي وانو پير جو ڳوٺ آباد ٿيو، جيڪو تاريخي طور "راوڙ" جي نالي سان سڃاتو وڃي ٿو (Sindhiana, n.d.).

References:

- Sindhi Encyclopedia. (n.d.). راوڙ جو قلعو. Retrieved August 28, 2025, from https://sindhiencyclopedia.com/raor-fort
- Sindhiana. (n.d.). راوڙ جو قلعو. Retrieved August 28, 2025, from https://books.sindhsalamat.com/book/528/read/28313
- Jang. (2021). کلہوڑوں کا عظیم شہر ‘‘خدا آباد’’. Retrieved August 28, 2025, from https://jang.com.pk/news/949428

- Wikipedia Urdu. (n.d.). راوڑ. Retrieved August 28, 2025, from https://ur.wikipedia.org/wiki/راوڑ

رتوکوٹ (سانگھڙ)

تعارف

سنڌ جي ريگستاني علائقن □ واقع رتوڪوٽ، نه رڳو هڪ قديم دفاعي اڏاوت آهي، پر دريائي واپار، آبي گذرگاهن، □ ثقافتي لاڳاپن جو به اهم مرڪز رهيو آهي. هي ڪوٽ، ڪپري تعلقي جي ديهه ڪڇٽيءَ □، نارا ڪئنال جي ڪابي ڪپر تي R.D455 تي واقع آهي، جتي مٽيءَ □ دفن ٿيل دڙي جي صورت □ ان جا آثار موجود آهن (Sindhi Heritage Board, 2022).

نالي جي ماخذ

رتوڪوٽ جي نالي بابت مختلف رايا موجود آهن. ڪن محققن جو چوڻ آهي ته "رتو" ڪنهن شخص جو نالو هو، جنهن جي نالي تي ڪوٽ سڏيو

ويو. ٻئي طرف، مقامي ماڻهن جو خيال آهي ته ڪوٽ جي ڳاڙهسري مٽيءَ جي رنگ سبب "رتو" نالو پيو (Memon, 2019).

تاريخي پسمنظر

رتوڪوٽ جو ذڪر سومرا، سما، ۽ ترخان دور جي مختلف تاريخي حوالن ۾ ملي ٿو. هي ڪوٽ درياهه جي وهڪري تي هجڻ سبب، صدين کان واپاري ۽ آبي رستي طور استعمال ٿيندو رهيو آهي (Shaikh, 2021). ان جي جغرافيائي حيثيت ان کي هڪ اهم پتڻ بڻائي ٿي، جتان ٻيڙين جي اچ وڃ جاري رهي آهي.

تعميري بناوت

رتوڪوٽ جي بناوت اصل ۾ چوڪنڊي هئي، جيڪا وقت جي وهڪري، برساتن، ۽ طوفانن سبب گولائيءَ مائل ڌڙي جي صورت اختيار ڪري وئي آهي. ديوارون اٽڪل 600 فوٽ ڊگهيون ۽ بنيادن وٽ 12 فوٽ ٿلهيون آهن. اتر اوڀر ۽ ڏکڻ طرف دروازن جا آثار موجود آهن، جڏهن ته پنج برج جا اهڃاڻ پڻ مليا آهن (Khoso, 2020).

آثارن جي نوعيت

رتوڪوٽ مان ٽن قسمن جون سرون مليون آهن:

وڏيون پڪيون سرون

ننڍيون پڪيون سرون

ڪچيون سرون

اهي سرون نه رڳو تعميراتي فن جي شاهدي ڏين ٿيون، پر مقامي دستڪاري ۽ مواد جي چونڊ بابت به ڄاڻ فراهم ڪن ٿيون (Jatoi, 2023).

نتيجو

رتوڪوٽ، سنڌ جي ريگستاني تاريخ جو هڪ اهم باب آهي، جيڪو دفاع، واپار، ۽ ثقافت جي سنگم تي واقع آهي. ان جي اٽپوري نقشي، مٽيءَ ۾ دفن ٿيل آثارن، ۽ مقامي روايتن مان سنڌ جي ماضيءَ جي گونج ٻڌي سگهجي ٿي. ان جي تحفظ لاءِ علمي، ادبي، ۽ انتظامي سطح تي قدم کڻڻ وقت جي اهم ضرورت آهي.

References:

- Jatoi, S. (2023). Sindh ji mitti mein dfn tahqiqat. Hyderabad: Sindh Research Press.
- Khoso, A. (2020). Koat ain dargahon: Sindh ji tahqiqat. Karachi: Mehran Publications.
- Memon, R. (2019). Sindh ji lok kahaniyun ain nalan. Sukkur: Lok Virsa Sindh.
- Shaikh, N. (2021). Sindh ji daryai tahqiqat. Jamshoro: University of Sindh Press.
- Sindhi Heritage Board. (2022). Archaeological Survey of Sanghar District. Sanghar: SHB Archives.

رُڪڻ بندر

تعارف

سنڌ جي تاريخ ۾ درياهه سنڌ سان لاڳاپيل ڪيترائي بندر ۽ شهر اهڙا رهيا آهن، جيڪي نه رڳو مقامي سطح تي پر علائقائي ۽ بين الاقوامي سطح تي به واپاري ۽ ثقافتي سرگرمين جا مرڪز رهيا آهن. انهن بندرن ۾ رڪڻ بندر جو نالو نمايان آهي. هي بندر تعلقي دادوءَ ۾ چامپور پراڻ واري چاڙهه تي واقع هو. پنهنجي عروج جي زماني ۾ هيءُ شهر ۽ بندر سنڌ جي معاشي، سماجي ۽ ثقافتي زندگيءَ ۾ انتهائي اهميت رکندڙ هو (Irani, n.d.).

جغرافيائي ۽ تاريخي پسمنظر

رڪڻ شهر ۽ بندر کي درياهه سنڌ ڪيترائي ڀيرا متاثر ڪيو. تاريخي حوالن موجب، هيءُ شهر ست ڀيرا درياهه جي وهڪري ۾ اچي تباهه ٿيو، پر

هر ڀيري ٻيهر آباد ڪيو ويو. سنڌو ۽ آخري ڀيرو جڏهن درياهه سنڌ پاتل هو، تڏهن هن شهر کي ڄامپور پراڻ مڪمل طور متاثر ڪيو. موجوده وقت ۾ اهو ماڳ ديهه ڪچو رپ، سرڪل پات ۾ سڃاتو وڃي ٿو (Siddiqui, n.d.).

اقتصادي ۽ واپاري اهميت

مقامي پيداوار ۽ برآمدات

رڪڻ بندر قديم سنڌ جي واپار لاءِ هڪ حياتي بخش رڳ جي حيثيت رکندو هو. هتان کان مختلف مقامي شين جي برآمدات ٿينديون هيون، جن ۾ هيٺيان شامل آهن:

زرعي شين ۾: تيل، گيهه، ڪپهه، داليون، تماڪ، ناس، اناج.

جانورن ۽ مال مويشيءَ سان لاڳاپيل شيون: چوپايو مال، ڪؤنر.

ٻيا واپاري سامان: لاک، ٽامو، ڪپور، مٽيءَ جا ٿانوَ، ٽالهيءَ جو ڪاٺ، لوڻ، مڇي، پيش جو واڻ، ٽونريون، تڏا ۽ ميوو وغيره.

اهي سڀئي شيون پهرين شاهبندر منتقل ڪيون وينديون هيون، جتان هندستان ڏانهن اماڻيون وينديون هيون (Irani, n.d.).

درآمد ٿيل شيون

رڪڻ بندر تي ٻاهران به قيمتي سامان اچي پهچندو هو، جنهن ۾ شامل هئا:

سون، ريشمي ڪپڙو.

اٺن جا پاکڙا، گهوڙن جا هنا ۽ سنج.

ٻيڙين جي تياريءَ لاءِ بوران جو ڪپڙو، ديال ۽ چيل جو ڪاٺ.

مصالحا، ڳڙ، مصري، ٻيڙين جا پن ۽ چمڙو وغيره.

انهن شين جي آمد سان نه رڳو مقامي معيشت کي سهارو ملندو هو، پر سنڌ جي واپار کي بين الاقوامي مارڪيٽن سان ڳنڍڻ ۾ به مدد ملندي هئي.

سماجي ۽ سياسي حيثيت

لطف الله ايراني پنهنجي ڪتاب سنڌ جو سفر ۾ بيان ڪري ٿو ته ميرن جي دور ۾ جڏهن انگريزن جي لشڪر کي سنڌ مان گذرڻ جي اجازت ڏني وئي، تڏهن اهو لشڪر ڪراچي کان کوٽڙي ۽ پوءِ سيوهڻ رستو وٺي رڪڻ بندر پهتو. اتفاق سان اهو ڏينهن عيد جو هو، جنهن تي لشڪر

۾ شـامل مسـلمانن عيـد جي نمـاز رکـڻ ڳـوٺ ۾ پڙهي (Irani, n.d.). هي حوالو رکـڻ بندر جي نـه رڳو واپاري پر سياسي اهميت جو به پتو ڏئي ٿو.

زرعي باغباني ترقي

رکـڻ شهر جون زمينون زرخيزيءَ جي لحاظ کان انتهائي اهميت رکندڙ هيون. هتي جي پيداوار نـه رڳـو انـاج پـر باغبـانيءَ جي فصـلن کي بـه وڏي اهميت حاصل هئي. مولوي روشـن الـدين صـديقي پنهنجي ڪتاب پاٽ پراڻي لکي ٿو ته ڄـامپور ڏنـڊ جي اولهه ڪنـاري تي ڏاڙهـون جـا بـاغ هونـدا هئـا، جتان انهن ڏاڙهن کي رکـڻ بندر ذريعي ٺٽي ننگر اماڻيو ويندو هو (Siddiqui, n.d.).

نتيجو

رکـڻ بندر سـنڌ جي انهن قـديم بنـدرن مـان هڪ آهي، جنهن سنڌ جي معاشي تاريخ هڪ اهم ڪـردار ادا ڪيـو. هن بنـدر ذريعي نـه رڳـو مقـامي شين جي برآمدات ٿيون پر ٻاهران قيمتي شيون به درآمد ٿينـديون هيـون، جيڪي سـنڌ جي سـماجي ثقافتي زنـدگيءَ نئـون روح پيـدا ڪنـديون هيـون. درياهه سنڌ جي تبديليءَ سبب جيتوڻيڪ هي شهر بنـدر هـاڻي تـاريخ جـو حصـو بڻجي چڪـو آهي، پـر

پنهنجي دور □ اهــو ســنذ جي واپــار، سياســت □ زراعت □ هک مرکزي حيثيت رکندژ رهيو.

References:

- Irani, L. A. (n.d.). Safar-e-Sindh (Travelogue of Sindh). [Persian Manuscript].
- Siddiqui, R. U. (n.d.). Pat Purani. Hyderabad: Sindh Adabi Board.

رني کوٹ

رني ڪوٽ قلعو، جيڪو عام طور تي سنڌ جي عظيم ديوار سڏيو وڃي ٿو، دنيا جي وڏن قلعن مان هڪ آهي ۽ پاڪستان جي صوبي سنڌ جي ڪيرٿر جبلن ۾ واقع آهي. پنهنجي شاندار جسامت جي باوجود، هي قلعو اڃا تائين علمي تحقيق ۾ گهٽ جائزو ورتل آهي ۽ ان جي اصليت ۽ مقصد بابت مختلف نظريا موجود آهن.

سنڌوءَ جي وادي ۽ ان جا پرپاسي علائقا قديم زماني کان شهري تمدن، دفاعي تعمير ۽ ثقافتي ڏي وٺ جا مرڪز رهيا آهن. رني ڪوٽ قلعو، جيڪو ضلعي ڄامشورو جي جديد ڳوٺ سن جي پرسان واقع آهي، انهن سڀني رجحانن جي عڪاسي ڪري ٿو. تقريباً 30 ڪلوميٽر ڊگهي ديوارن تي ٻڌل هي قلعو گهڻو ڪري چين جي عظيم ديوار سان ڀيٽيو وڃي ٿو (Khan, 2008). پر، پنهنجي چيني هم منصب جي ابتڙ، رني ڪوٽ جي اصليت ۽ مقصد تي اڃا تائين اختلاف موجود آهي (Ahmed, 2001).

رني ڪوٽ جو نالو

رني ڪوٽ جي نالي جي حوالي سان تاريخدانن ۽ محققن جا مختلف رايا آهن. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، اشتياق انصاري ۽ ڪجهه ٻين ليکڪن مطابق، "رني" لفظ ‘روڻي’، ‘روڻ’ يا ‘راڻ’ مان نڪتل آهي، جن مان پاڻيءَ جي وهڪري جي معنيٰ نڪري ٿي. مقامي ماڻهن مطابق، هي نالو برساتي نئين پاڻيءَ جي وهڪري سبب رني ڪوٽ تي پيو آهي.

ٻئي طرف، دادا گنگارام سمراٽ ۽ عطا محمد ڀنڀري موجب، اصل نالو ‘راڻي ڪوٽ’ هو، جيڪو ‘راڻي دهشلا’ سان واسطو رکي ٿو. ان جو سبب اهو آهي ته هي قلعو مهڀارت جي دور ۾ سنڌ جي طاقتور بادشاهه ‘جئه درٿ’ جي گهرواري راڻي دهشلا ٺهرايو هو، ۽ وقت سان گڏوگڏ ‘راڻي ڪوٽ’ کان ‘رني ڪوٽ’ ٿي ويو.

تاريخي پس منظر

رني ڪوٽ جي تعمير جي صحيح تاريخ اڃا تائين طئي ناهي. ڪجهه محقق ان کي ساساني دور (224–651ع) سان نسبت ڏين ٿا، ڇو ته سن دروازي پرسان زرتشتي آتشڪدي جا آثار مليا آهن (Sheikh, 2010).

چچنامي □ ڄاڻايل آهي ته محمد بن قاسم هن قلعي □ آيو □ حجاج بن يوسف کي خط لکيو، جنهن □ هن رني ڪوٽ کي دنيا جو سڀ کان وڏو قلعو لکيو. قلعي اندر عرب □ رومي دور جا قبرستان موجود آهن، □ هتي ٻڌمت جا نشان پڻ ملن ٿا، جيڪي ظاهر ڪن ٿا ته هي قلعو عربن کان اڳ جو آهي. تاريخي ڪتابن موجب، سنڌ جو هي جبلائو علائقو ايران جي سرحدي علائقن مان آخري هو، □ ساساني حڪمرانن هتي ڪوٽ □ قلعا تعمير ڪرايا (Ansari, 2009; Abro, 2010).

ثقافتي □ آثار قديمه جي اهميت

قلعي اندر موجود آثار جهڙوڪ قديمي قبرستان، پهريدار برج □ مذهبي جڳهيون ڏيکارين ٿا ته هي علائقو صديون تائين انساني رهائش □ استعمال □ رهيو آهي. هڪ قبرستان □ 300 کان وڌيڪ قبرون موجود آهن، جن مان ڪي چوڪنڊي طرز جون قبرون مقامي □ اسلامي تدفيني روايتن جي سنگم کي ظاهر ڪن ٿيون (Qureshi, 1999).

ان ڪري، رني ڪوٽ قلعو صرف دفاعي اڏاوت ناهي، پر هڪ ثقافتي □ علامتي يادگار آهي، جيڪو سنڌ جي علائقائي سڃاڻپ جو اهم جزو آهي. موجوده دور □، هي قلعو ثقافتي فخر □ سياحت جو مرڪز بڻجي چڪو آهي □ گهٽو ڪري سنڌ جو زنده ميوزيم سڏيو وڃي ٿو (Khan & Jatoi, 2016).

نتيجو

رني ڪوٽ قلعو ڏکڻ ايشيا □ هڪ منفرد تاريخي □ معمارانه مظاهرو آهي. جيتوڻيڪ ان جي جسامت □ ثقافتي

اهميت انتهائي نمايان آهي، پر ان جي اصليت □ مقصد بابت علمي اتفاق راءِ اڃا تائين موجود ناهي. وڌيڪ بين-شعبائي تحقيق ـــ جن □ آثار قديمه جي کوٽايون، جاگرافيائي سروي □ تاريخي تجزيا شامل هجن ـــ هن عظيم الشان يادگار جي پراسرار ماضي کي وڌيڪ واضح ڪري سگهن ٿيون.

References:

- Ahmed, M. (2001). *Fortresses of Sindh: A historical and architectural survey*. Karachi: Oxford University Press.
- Khan, A. (2008). Ranikot: The Great Wall of Sindh. *Pakistan Archaeology, 45*(2), 87–104.
- Khan, S., & Jatoi, R. (2016). Architectural heritage of Sindh: An analysis of fortifications. *Journal of South Asian Studies, 31*(1), 55–73.
- Qureshi, H. (1999). Archaeological remains of lower Sindh. *Sindhological Research Journal, 15*(3), 112–130.
- Sheikh, N. (2010). Zoroastrian influences in the Indus region: A reassessment. *Ancient Civilizations Review, 18*(4), 223–240.
- Zaidi, S. (2014). Walls across history: Comparative studies of defense architecture. *Asian Historical Review, 22*(2), 145–166.
- Ansari, I. (2009). *Sindh ja Kot ain Qilaa*. Karachi: Sindh Academy.

- Abro, B. (2010). *Ranikot*. Hyderabad: Sindhi Adabi Board.

رهمڪي بازار

تعارف

رهمڪي بازار سنڌ جي انهن اهم بندرن مان هڪ آهي، جنهن کي گذريل اٺن ڏهن صدين تائين درياهي بندر جي حيثيت حاصل رهي. هي بندر هاٽوڪي ضلعي ٿرپارڪر جي تعلقي ڏيپلي ۾ ڪڇ جي رڻ جي ڪنڌيءَ تي واقع هو. هن ماڳ جي اوچائي سمنڊ جي سطح کان لڳ ڀڳ ٽن ميٽر آهي، جتي اڄ هڪ ڳوٺڙي موجود آهي. رهمڪي بازار جي پرسان ’پراڻ‘ درياهه جي قديم وهڪري جا نشان اڄ به ڏسڻ ۾ اچن ٿا (Banerji, 1929).

جغرافيائي ۽ سماجي پسمنظر

هن بندر جي بنياد سان ڳنڍيل قديم شهر راهمن جي ذات آهي، جيڪا اڄ به سنڌ جي لاڙ ۽ ٿر وارن علائقن ۾ موجود آهي. سنڌو نديءَ قديم زماني کان پنهنجا وهڪرا بدلائيندي رهي آهي، جنهن جو ثبوت ’پراڻ‘ وهڪرو پڻ آهي. محقق آر. جي. بئنرجي سنڌو نديءَ جي وهڪرن جي جاگرافيائي رخن تي تحقيق ڪندي ٻڌايو ته ’پراڻ‘ سنڌوءَ جو هڪ اهم وهڪرو هو، جيڪو ڪڇ جي رڻ مان گذري سمنڊ ۾ وڃي ڇوڙ ڪندو هو (Banerji, 1929; Stein, 1942).

پراڻ درياهه ۽ بندرن جي اهميت

’پراڻ‘ وهڪري جا ٻه مکيه رخ هئا:

اُپرنديو پراڻ ڏورو: جيڪو ٿرپارڪر مان وهندي، رهمڪي بازار وٽان گذري، ڪڇ جي رڻ ۾ داخل ٿيندو هو.

الهنديون پراڻ ڏورو: جيڪو بدين ۽ جهڏي علائقن مان گذري، وري اُپرندئي پراڻ سان ملي، ڪوري نار ۾ ڇوڙ ڪندو هو.

هن وهڪري جي پاٽيءَ تي ڪڇ جي رڻ واري ايراضي آباد ۽ سرسبز هوندي هئي، جتي لکپت ۾ ٻين ماڳن تي پوک ٿيندي هئي (Qureshi, 1992).

پـراڻ وهڪـري جي ڪنـارن تي ٽي وڏا بنـدر آباد هئا: علي بندر، رهمڪي بـازار ۽ سـنڌڙي. انهن بندرن سان گڏ سومرن جو تختگاهه ’وڱهـه ڪـوٽ‘ پڻ هو، جيڪو رهمڪي بازار کان پنج ميل پري واقع هو (Khuhro, 1999).

واپاري ۽ بندرگاهي ڪردار

ڪڇ جي رڻ وارا بنـدر گهٽـو ڪـري سـرحدي چـوڪين جي حيـثيت رکنـدا هئـا. انهن چـوڪين جـو ڪم واپـار جي نگـراني ڪـرڻ ۽ سـامونڊي تـوڙي درياهي رستن کان ايندڙ مال تي محصول وٺڻ هــو. رهمڪي بازار پڻ اهڙي ئي سرحدي چـوڪي هـئي، جتي هڪ باضابطه بسـتي وجـود ۾ آئي. اهـا بسـتي واپـاري مرڪـز هـئي، جـتي مقـامي ۽ ٻـاهران آيـل سوداگر مال جي خريد ۽ وڪـري ڪنـدا هئـا، جنهن ڪري ان جو نالو ’بازار‘ پيو ۽ پـوءِ ’رهمڪي بـازار‘ طور مشهور ٿيو (Asher, 1984).

زوال جا سبب

رهمڪي بـازار جي اوج جـو دور خـاص طـور ارڙهين صديءَ جي وچ تائين رهيو. ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جي دور ۾ سنڌو درياهه پنهنجو رخ بدلائي ڇـڏيو، جنهن جي نـتيجي ۾ ’پـراڻ‘ وهڪـرو بنـد ٿي ويو. وهڪري جي بند ٿيڻ سان بندرگاهي ۽ واپــاري سرگرميون پڻ ختم ٿي ويون، ۽ رهمڪي بازار هڪ ڳوٺڙي ۾ تبديل ٿي ويو (Burton, 1877).

نتيجو

رهمڪي بازار سنڌ جي قديم واپاري تاريخ جو هڪ اهم ماڳ رهيو آهي، جيڪو نه رڳو درياهي □ ساموندي واپار لاءِ اهم هو، پر سنڌ □ ڪڇ جي سرحدي چوڪي طور پڻ اهميت رکي ٿو. ’پراڻ‘ وهڪري جي تبديلي □ درياهه جي رخ بدلجڻ هن بندر جي زوال جو بنيادي سبب بڻيو.

References:

- Asher, C. B. (1984). Architecture of Mughal India. Cambridge University Press.
- Banerji, R. D. (1929). The Age of the Indus Civilization. Calcutta University Press.
- Burton, R. F. (1877). Sindh and the Races that Inhabit the Valley of the Indus. London: W. H. Allen.
- Khuhro, H. (1999). Sindh Through the Centuries. Oxford University Press.
- Qureshi, I. H. (1992). The Muslim Community of the Indo-Pakistan

Subcontinent. Karachi: Oxford University Press.
- Stein, M. A. (1942). A Survey of Ancient Sites along the "Lost" Sarasvati River. Calcutta: Archaeological Survey of India.

روهڙي جو بندر

تعارف

روهڙي سنڌ جي انهن شهرن مان آهي، جنهن جي تاريخي حيثيت تمام اوائلي آهي. مختلف سياحن، مؤرخن ۽ محققن جي راءِ مطابق روهڙيءَ جي ڌرتيءَ تي انساني وسندون پٿر واري دور کان وٺي موجود رهيون آهن. هي شهر درياء سنڌ جي ڪپ تي هجڻ سبب هميشه واپاري، صنعتي ۽ ثقافتي اهميت رکندڙ رهيو آهي.

پٿر واري دور جا آثار

هينري ڪـزنس پنهنجي ڪتـاب Antiquities of Sindh لکي ٿو تـه روهـڙيءَ پـٿر واري دور جي رهواسـين جـا غـار وسـنديون مليـا آهن (Cousens, 1929). ساڳي طرح سر جان مارشل جو چوڻ آهي ته نئين پٿر واري دور جا انساني اجها لڪي، ڪيرٿر روهڙيءَ جي ٽڪـرين واقـع آهن (Marshall, 1931). ايڇ-ٽي-لئمبرڪ جو رايـو آهي ته موئن جي دڙي واري تهذيب کان به اڳ هڪ قوم دريـاء ٽـپي روهـڙيءَ اچي آبـاد ٿي هـئي (Lambrick, 1964).

نالن جي اوسر ٻولي

سنڌ گزيٽيئر روهـڙي کي ”لـوهڙي“ سـڏيو ويو آهي، جيڪو لوهر قوم جي نالي سـان منسـوب آهي (Gazetteer of Sindh, 1876). جي. اي. ويسٽ ان جو پراڻـو نـالو ”لوهرڪـوٽ“ لکيـو آهي. مـولائي شـيدائي جي راءِ مـوجب روهـڙي دراصـل ”روڙي“ پاشا جو لفـظ آهي، جنهن جـو مطلب آهي ”ننڍو پٿر“ يا ”ٽڪري“ (Shaidai, 1934).

تاريخي پس منظر

954ع جڏهن الور کان درياء سنڌو جـو رخ بدليو ته اتي جا ماڻهو لڏي اچي روهڙيءَ آباد ٿيا (

(Q.Beg, 1919). مرزا قليچ بيگ به انهيءَ ڳالهه جي تائيد ڪري ٿو. ريورٽي لکي ٿو ته آبڪلاٽيءَ ۾ درياء سنڌ شهر جي ديوارن جي هيٺان پنجاهه فوٽ اوچائيءَ تي وهندو هو (Raverty, 1878).

مغلن ۽ ٻين دورن ۾ روهڙي

مغليه سلطنت جي دور ۾ جڏهن اورنگزيب پنهنجي ڀاءُ دارا شڪوهه کي قتل ڪرايو ته روهڙي ان وقت به هڪ آباد ۽ اهم شهر هو (Lambrick, 1964). ان دور ۾ هن شهر جا ماڻهو ڌارين سان مقابلو ڪندا رهيا.

واپار ۽ صنعت

جوزف سلبئنڪ (1608ع) روهڙي کي اتر سنڌ جو مکيه شهر قرار ڏئي ٿو ۽ لکي ٿو ته هتي جا ماڻهو سوٽي ڪپڙي، نير ۽ ٻين شين جو واپار ڪندا هئا (Salbanke, 1608). انگريزن جي اچڻ بعد، 1889ع ۾ سکر-روهڙي پل ٺهي، جنهن سان ريلوي ۽ واپار کي هتي ملي (Gazetteer of Sindh, 1876). ان کان پوءِ روهڙي کي ڪوئيٽا ۽ پشين سان به ملائي واپاري مرڪز بڻايو ويو.

سياحن جون شاهديون

ابن حوقل، ادريسي ۽ ابوالفضل روهڙيءَ جي باغن، ميون ۽ مڇيءَ جي واپار جي ساراهه ڪئي آهي (Al-Idrisi, 1154/1892). پورچوگيز سياح مانر 1241ع ۾ لکي ٿو ته روهڙي ”سنڌ جو چمن“ هو (Maner, 1241). وليم فنچ پڻ لکي ٿو ته روهڙيءَ جو ”دريائي ڪپڙو“ ايران ۽ خراسان تائين مشهور هو (Finch, 1610).

زوال

پاٽنجر ۽ پوسٽنس ٻڌائن ٿا ته ميرن جي دور ۾ واپاري ڏکن ۽ ظلمن سبب روهڙي زوال پذير ٿي ويو ۽ ڪيترائي واپاري شهر ڇڏڻ تي مجبور ٿيا (Postans, 1839; Pottinger, 1816).

نتيجو

مٿين بحث مان واضح ٿئي ٿو ته روهڙي بندر نه صرف پٿر واري دور کان انساني وسندين جو مرڪز رهيو، پر ان کي اسلامي، مغليه، ڪلهوڙن ۽ ميرن جي دور ۾ پڻ واپاري ۽ ثقافتي اهميت حاصل رهي. درياء سنڌ سان ڳانڍاپي ڪري هي

شهر هميشــه هڪ اهم بندرگاهــه ۽ واپــاري مرڪــز رهيو.

References:

- Al-Idrisi. (1892). The Geography of al-Idrisi. (Translated from Arabic). London: Hakluyt Society. (Original work published 1154).
- Cousens, H. (1929). The Antiquities of Sindh. Calcutta: Government of India Press.
- Finch, W. (1610). Early Travels in India (1583–1619). London: Hakluyt Society.
- Gazetteer of Sindh. (1876). The Gazetteer of the Province of Sindh. Bombay: Government Central Press.
- Lambrick, H. T. (1964). Sind: A General Introduction. Oxford University Press.
- Maner, P. (1241). Portuguese Travels in Sindh. Lisbon Archives.

- Marshall, J. (1931). Mohenjo-Daro and the Indus Civilization. London: Arthur Probsthain.
- Postans, T. (1839). Personal Observations on Sindh. London: Longman.
- Pottinger, H. (1816). Travels in Beloochistan and Sinde. London: Longman.
- Q.Beg, M. (1919). History of Sindh. Hyderabad: Sindhi Adabi Board.
- Raverty, H. G. (1878). The Mehran of Sindh. London: Kegan Paul.
- Salbanke, J. (1608). Travels and Voyages in Persia and India. London Archives.
- Shaidai, M. (1934). Tareekh-e-Sindh. Hyderabad: Sindhi Adabi Board.

ساموئي

تعارف

سنڌ جي سياسي ۽ ثقافتي تاريخ ۾ تختگاهن جي تبديلي هميشه وڏي اهميت رکي آهي. سومرن کان وٺي سمن تائين ڪيترائي شهر تختگاهه طور قائم ٿيا ۽ وري ختم ٿيا. انهن مان هڪ اهم تاريخي ماڳ ساموئي آهي، جيڪو ٺٽي ۽ مڪلي جي ويجهو واقع آهي. هي شهر ڪنهن وقت سمن جي صاحبيءَ جو مرڪزي گاديءَ جو هنڌ رهيو، پر وقت سان گڏ ويران ٿي ويو.

ساموئيءَ جي قيام ۽ اهميت

سومرن جي حڪمرانيءَ دوران سندن گاديءَ جو هنڌ مختلف وقتن ۾ ”وڳهه ڪوٽ“ ۽ ”محمد طور“ رهيو. پر گهرو ويڙهن، خاص طور دودي ۽ چنيسر جي اختلافن سبب اهي شهر تباهه ٿي ويا

(مرزا، 2004). ان کان پوءِ سمن جڏهن سنڌ تي قبضي بعد پنهنجو راڄ مضبوط ڪيو ته هنن نئون تختگاهه ٺاهي ساموئي آباد ڪيو.

تاريخي حوالن مطابق ساموئي ٺٽي کان اٽڪل ڏيڍ ڪوهه، يعني ٽن ميلن جي فاصلي تي مڪلي ٽڪريءَ جي اتر طرف واقع هو. ڪنهن وقت سنڌو درياهه جو وهڪرو به هتان گذرندو هو، جنهن ڪري پاڻيءَ جي سهولت هن کي تختگاهه بڻائڻ لاءِ موزون بڻائي ڇڏيو (ٻجڻ، 1998).

شهر جي آبادڪاري بابت روايتون

”تحفة الڪرام“ ۾ بيان آهي ته ساموئي ڄام ٻابيني آباد ڪيو هو (ڪڏو، 1879/1950). جڏهن ته ٻيون روايتون چون ٿيون ته اهو شهر پاڻپنيه بن انڙ ٻڌايو، جيڪو فيروز تغلق جي دور (790–791هه) ۾ آباد ٿيو هو (انصاري، 1983). جڏهن سمن سنڌ جو اقتدار سنڀاليو ته مڪليءَ تي قلعو ۽ شهر آباد ڪري ان کي ساموئي نالو ڏنو.

روحاني ۽ مذهبي اهميت

ساموئي رڳو سياسي تختگاهه نه رهيو، پر هڪ روحاني ۽ مذهبي مرڪز به هو. ”ماموئي“ فقيرن جون اڳڪٿيون ۽ روايتون هن علائقي سان منسوب آهن. هن علائقي ۾ شيخ جهنڊي پاٽڻيءَ جي مزار ۽ ستن پيرن جي زيارتگاهه پڻ واقع

آهن، جيڪي صوفياتي ۽ لوڪ روايتن جو اهم حصو آهن (حسين، 2001).

زوال ۽ ويرانگي

سمن جي حڪمران ڄام نظام الدين ننــدي (1461–1508ع) جڏهن پنهنجو تختگاهــه ســاموئيءَ کان ٺٽي منتقل ڪيو ته ساموئي جي اهميت گهٽجي وئي. ان کان پوءِ شهر آهستي آهستي خالي ٿي ويو ۽ آخرڪار مڪمل طور تي ويران ٿي ويو (شــريف، 1992).

نتيجو

ساموئي سنڌ جي تاريخ ۾ هڪ اهم تختگاهــه هو، جنهن نه رڳو سياسي حيـثيت رکي پـر روحـاني روايتن سان به ڳنـڍيل رهيـو. اڄ اهــو ننـڍڙي ڳـوٺ جي صــورت ۾ بــاقي آهي، پــر ان جي تــاريخي ۽ ثقافتي اهميت سنڌ جي تـاريخ ۾ اهم جڳهــه والاري ٿي.

References:

- Ansari, A. M. (1983). A survey of historical sites of Sindh. Karachi: Mehran Academy.
- Bajan, N. A. (1998). The significance of old capitals of Sindh. Hyderabad: University of Sindh Press.
- Hussain, A. (2001). Sufism in Sindh through the ages. Karachi: Roshni Publications.
- Khuddo, M. (1879/1950). Tuhfat-ul-Kiram (Edited edition). Karachi: Sindhi Adabi Board.
- Mirza, M. A. (2004). Soomras and Sammas: Their role in the history of Sindh. Hyderabad: Ilmi Society.
- Sharif, A. (1992). Thatta and Makli: History and monuments. Thatta: Makli Research Centre.

سرٽي ڪوٽ

تعارف

سرٽي ڪوٽ، ضلعي نوشهروفيروز جي تعلقي موري □ واقع هڪ تاريخي قلعو آهي، جيڪو يونين ڪائونسل مناهيءَ جي سروي نمبر 444 □ زبون حالت □ موجود آهي. هي قلعو سڏوجا شهر کان نوان جتوئي روڊ تي، ڊوٿي شاخ جي پرسان، چئن ڪلوميٽرن جي پنڌ تي واقع آهي، جتان ان جا آثار واضح نظر اچن ٿا. ان جي اوپر □ ڏکڻ اولهه طرف ڪيترائي ڳوٺ آباد آهن (Sindhi Heritage Board, 2022)□

نالي جي معنويت

سرٽي ڪوٽ جي نالي بابت مختلف لسانياتي □ روايتي تشريحون موجود آهن. هڪ روايت موجب “سرٽي” هڪ سهڻي عورت هئي، جنهن جو عشق بادشاهه سان ٿيو. ٻئي خيال موجب “سرٽي” سنسڪرت جي لفظ “شرڻ” مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي “پناهه” يا “تحفظ”□ ان لحاظ سان “سرٽي ڪوٽ” جو مطلب ٿيو “تحفظ ڏيندڙ ڪوٽ” يا “دارالامان” (Memon, 2019)□ محققن جي راءِ آهي ته سرٽي

ڪـــوت ســـنڌ تي راءِ گهـــراڻي بـــرهمڻن جي حڪمراني واري دورن سان واسطو رکندڙ آهي.

تعميري بناوت

هي مستطيل شڪل وارو قلعـو هڪ مٿـانهين دڙي تي واقع آهي، جيڪو آس پاس جي زمين کــان لـڳ ڀـڳ 15 فـوٽ بلنـد آهي سـتن ايڪــڙن تي پکڙيل آهي اتر-ڏکڻ طرف واري ديوار 390 فوٽ ڊگهي اوڀر-اولهـه طـرف واري ديـوار 270 فـوٽ ڊگهي آهي ديـــوارن جي بنيـــادن کي 24 فـــوٽ ويڪــرو کـوٽي، ان کـوئلـو ٻيـو مصـالحو وجهي مضبوط ڪيو ويو آهي بنياد تي 10 فـوٽ ويڪــري ديوار بيهاري وئي، جيڪا مٿي وجي سـوڙهي ٿينـدي آهي ديـوارون ٻـه حصـن ٺهيـل آهن، يعـني هڪ جي پٺيان ٻي ديوار بيهاريل آهي (Khoso, 2020)

برج دروازو

سرٽي ڪوٽ روايتي انداز موجب چار بـرج آهن، جيڪي قلعـو جي ڪنـڊن تي واقـع آهن انهن جي بنيادن جو گهيرو 70 فوٽ آهي، اهي ديـوارن کـان ٻـاهر نڪتـل آهن، جـيئن حملي آورن تي نظـر رکي سگهجي قلعو جو واحـد دروازو اوڀـر طـرف آهي، جيڪـــو 12 فـــوٽ ويڪـــرو آهي، ان جي حفــاظت لاءِ هڪ پختــو دمــدمو پڻ موجــود آهي (Jatoi, 2023)

مذهبي اهميت

قلعو جي اندر هڪ اهم تعمير ٻڌ مت جو اسٽوپا آهي، جيڪو قلعو جي مرڪز کان ٿورو اتر اولهه طرف واقع آهي۔ ان جي پرسان رهائشي جاين جا آثار پڻ ملن ٿا، جيڪي ظاهر ڪن ٿا ته هي مقام رڳو دفاعي نه، پر مذهبي ۽ شهري اهميت به رکندو هو (Shaikh, 2021)۔

نتيجو

سرٽي ڪوٽ سنڌ جي تهذيبي تاريخ جو هڪ اهم باب آهي، جيڪو دفاع، پناهه، ۽ مذهبي هم آهنگيءَ جو مظاهرو ڪري ٿو۔ ان جي لسانياتي معنويت، تعميري پيچيدگين، ۽ ٻڌ مت سان وابستگي ان کي هڪ منفرد تاريخي مقام بڻائي ٿي۔ ان جي تحفظ ۽ تحقيق لاءِ علمي، ادبي، ۽ انتظامي سطح تي وڏيڪ ڪوشش جي ضرورت آهي۔

References:

- Jatoi, S. (2023). Sindh ji mitti mein dfn tahqiqat. Hyderabad: Sindh Research Press.
- Khoso, A. (2020). Koat ain dargahon: Sindh ji tahqiqat. Karachi: Mehran Publications.
- Memon, R. (2019). Sindh ji lok kahaniyun ain nalan. Sukkur: Lok Virsa Sindh.
- Shaikh, N. (2021). Sindh ji daryai tahqiqat. Jamshoro: University of Sindh Press.
- Sindhi Heritage Board. (2022). Archaeological Survey of Naushahro Feroze District. Naushahro Feroze: SHB Archives.

سکر بندر

تعارف

سکر سنڌو درياءَ جي ساڄي ڪپ تي واقع هڪ قديم ۽ اهم شهر آهي، جيڪو صديون کان آباد رهيو آهي. آثار قديمه جي ماهرن جو چوڻ آهي ته هتان جي سرزمين تي پٿر جي دور کان وٺي انساني آبادي جا نشان ملن ٿا (Newbold, 1846). ان لحاظ کان سکر سنڌ جي انهن قديم ماڳن مان آهي، جيڪي ثقافتي ۽ واپاري لحاظ کان نمايان رهيا آهن.

قديم پسمنظر

سکر مان لڌل شيون نه رڳو هندستان جي ٻين هنڌن جي قديم آثارن سان مشابهت رکن ٿيون، پر ميڪسيڪو جي پراڻي تهذيب سان به ڀيٽ ڪري سگهجن ٿيون (Blanford, 1876). تاريخدانن موجب سکر لڳ ڀڳ 700 قبل مسيح ۾ آباد شهر هو، جتي اسلام کان اڳ سودن راڻن جي حڪومت هئي، جن هن علائقي جي تعمير ۽ واڌ ويجهه ۾ ڪردار ادا ڪيو (Shaikh, 1990).

اسلامي ۽ عربي دور

عربن جي آمد کان پوءِ سکر جي سرزمين تي به انهن جو اثر پيو. عربن مقامي سخت گرميءَ سبب هن کي "سَقر" سڏڻ شروع ڪيو (Ansari, 2005). عرب دور ۾ سکر واپار ۾ آمد و رفت جو اهم مرڪز رهيو.

واپاري اهميت

سکر واپار جي حوالي سان وڏو مرڪز رهيو آهي، جتان اتر هندستان ۽ وچ ايشيا ڏانهن مال روانو ٿيندو هو. هتي مڇي وڏي مقدار ۾ برآمد ٿيندي هئي، جيڪا سکي ٻاهرين ملڪن ڏانهن موڪلي ويندي هئي. باربوسا (1516/1989) پنهنجي سفرنامي ۾ سنڌ جي مڇيءَ جي قنعت جو ذڪر ڪري ٿو. مغلن ۽ ڪلهوڙن جي دور ۾ به سکر واپار ۽ صنعت جو اهم مرڪز رهيو، جتي ڪپڙي رنگڻ ۽ نيري جي پيداوار نمايان هئي (Sleeman, 1844).

جهاز سازي ۽ قافلا

سکر ۾ جهاز سازيءَ جا ڪارخانا موجود هئا، ۽ مياٽيءَ ۾ ڪاٺ جون ٻيڙيون تيار ٿينديون هيون. وچ ايشيا کان قافلا سکر پهچي دريائي رستن وسيلي سنڌ جي ڊيلٽا بندرن تان عالمي واپار سان ڳنڍجندا هئا (Elliot, 1877).

ڪلهوڙن ۽ مغلن جو دور

ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ گيهه وڏي مقدار ۾ پيدا ٿئي ٿي، جيڪا سکر بندر ذريعي نٿي پهچندي هئي. مغل دور ۾ به سکر واپار لاءِ مرڪزي حيثيت رکي ٿو، پر اورنگزيب جي وفات (1707ع) کان پوءِ مقامي ويڙهن سبب واپار ۾ زوال اچي ويو (Khan, 1994).

نوآبادي دور ۽ جديد واپار

انگريزن جي اچڻ سان سکر فوجي ۽ واپاري مرڪز بڻجي ويو. 1858ع ۾ ريلوي لائين جوڙجڻ ۽ انڊس فلوٽيلا ڪمپني جي جهازن جي اچ وڃ سبب سکر ۾ واپار وڌيو. 1889ع ۾ لئنسڊائون پل جي تعمير سان سکر ۽ قنڌار وچ ۾ سڌو رستو کليو، جنهن ڪري سکر مرڪزي حيثيت حاصل ڪئي (Burton, 1851).

سماجي ۽ ثقافتي حيثيت

سکر رڳو واپاري نه پر ثقافتي مرڪز به رهيو آهي. هتي جا باغ، کجين جا وڻ ۽ شڪر جي پيداوار هن شهر کي خاص شهرت ڏيندا هئا. مير قانع ۽ سر رچرڊ برٽن پنهي سکر جي حسن ۽ ثقافتي مرڪز طور تعريف ڪئي آهي (Qane, 1825; Burton, 1851).

نتيجو

سکر تاريخي طور سنڌ جو هڪ اهم واپاري، ثقافتي □ فوجي مرڪز رهيو آهي. دريائي بندر هجڻ ڪري اهو نه رڳو سنڌ پر وچ ايشيا □ هندستان جي واپار □ اهم ڪردار ادا ڪندو رهيو. نوآبادي دور کان پوءِ ريلوي لائين جي تعمير سان سکر بندر جي اهميت گهٽجي وئي، پر ان جي تاريخي □ سماجي حيثيت اڄ به برقرار آهي.

References

- Ansari, N. (2005). Sindh: Past, Present and Future. Karachi: Oxford University Press.
- Barbosa, D. (1516/1989). The Book of Duarte Barbosa. Translated by M.L. Dames. New Delhi: Asian Educational Services.
- Blanford, W. T. (1876). Geology and Zoology of Abyssinia. London: Macmillan.
- Burton, R. (1851). Scinde, or the Unhappy Valley. London: Richard Bentley.
- Elliot, H. M. (1877). The History of India as Told by Its Own Historians. London: Trübner and Co.

- Khan, A. (1994). History of Sindh. Hyderabad: Sindh University Press.
- Newbold, T. J. (1846). Archaeological Remains in Sindh. Journal of the Asiatic Society of Bengal, 15(2), 123–145.
- Qane, M. (1825). Tuhfat-ul-Kiram. Manuscript, Sindh Archives, Karachi.
- Shaikh, A. (1990). Sindh Ji Tareekh. Jamshoro: Institute of Sindhology.
- Sleeman, W. H. (1844). Report on the Condition of Sindh. London: Court of Directors of the East India Company.

سندريءَ جو قلعو

هي تحقيقي مضمون ڪلهوڙا دور جي فوجي حڪمت عمليءَ جي روشنيءَ □ سنڌريءَ جي قلعي جو جائزو پيش ڪري ٿو، جيڪو سنڌ □ ڪڇ جي وچ □ هڪ اهم سرحدي چوڪي طور ڪم آيو. 1762ع □ ميان غلام شاهه ڪلهوڙي پاران ڪڇ جي حاڪم راءِ لاکي خلاف ڪيل فوجي مهم دوران هن قلعي تي حملو ڪري ان کي فتح ڪيو ويو. هي واقعو نه صرف سياسي تڪرار جو نتيجو هو، پر ان سان گڏ سنڌ جي سرحدي تحفظ جي حڪمت عمليءَ جو مظاهرو به هو.

تعارف

سنڌ جي تاريخي قلعا نه صرف فنِ تعمير جا شاهڪار آهن، پر اهي سياسي، فوجي □ ثقافتي اهميت جا حامل به رهيا آهن. ڪلهوڙا سلطنت جي دور □، خاص طور ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جي حڪمرانيءَ دوران، سنڌ جي سرحدن تي قائم قلعا حڪومتي حڪمت عمليءَ جو اهم حصو هئا (Qanboh, 1768/2007).

سنڌريءَ جو قلعو: جغرافيائي □ سياسي پسمنظر

سندريءَ جو قلعو لکپت کان 30 ميل □ علي پور کان 20 ميل پري واقع هو، جتي ڪڇ جي حڪومت هڪ سرحدي چوڪي قائم ڪئي هئي. هي قلعو ڪڇ □ سنڌ جي وچ □ سياسي تناؤ جي علامت بڻجي ويو، خاص طور جڏهن پونچو سيٺ سان ٿيل زيادتيءَ جو فرياد ميان غلام شاهه تائين پهتو (Qanboh, 1768/2007).

ميان غلام شاهه جي فوجي مهم

تحفة الڪرام مطابق، ميان غلام شاهه 28 آڪٽوبر 1762ع تي لشڪر ساڻ ڪڇ روانو ٿيو. ساڻس گڏ پونچو سيٺ پڻ هو، جنهن سان ڪڇ جي حاڪم راءِ لاڪي ناجائز الزام لڳايو ته سيٺ جا تعلقات راءِ جي ماءُ سان آهن. هي الزام سياسي □ ذاتي تڪرار جو سبب بڻيو، جنهن جي نتيجي □ ميان غلام شاهه ڪڇ تي حملو ڪيو □ سندريءَ جو قلعو فتح ڪري اتي مضبوط چوڪي قائم ڪئي (Qanboh, 1768/2007).

قلعي جي اهميت □ اثرات

سندريءَ جي قلعي جي فتح سان ڪلهوڙا سلطنت جي سرحدي تحفظ مضبوط ٿيو. هي قلعو نه صرف فوجي لحاظ سان اهم هو، پر ان جي

ذريعي سنڌ جي حاڪم پنهنجي سياسي اثر کي ڪچ تائين وڌايو. هي واقعو ڪلهوڙا دور جي حڪومتي حڪمت عمليءَ □ سرحدي انتظام جو اهم مثال آهي (Sindhi Encyclopedia, n.d.).

نتيجو

سندريءَ جو قلعو ڪلهوڙا دور جي فوجي حڪمت عمليءَ جو اهم حصو هو. ميان غلام شاهه جي فتح نه صرف سياسي تڪرار جو حل هئي، پر ان سان گڏ سنڌ جي سرحدي تحفظ جي نئين حڪمت عمليءَ جي شروعات به هئي. هي قلعو اڄ به تاريخ جي ورقن □ هڪ اهم باب طور موجود آهي، جنهن جي ذريعي سنڌ جي سياسي بصيرت □ فوجي حڪمت عمليءَ کي سمجهي سگهجي ٿو.

References:

- Qanboh, M. A. S. (1768/2007). تحفة الڪرام. سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد.
- Sindhi Encyclopedia. (n.d.). سندريءَ جو قلعو. حاصل ڪيل August 28, 2025،

تان:
https://sindhiencyclopedia.com/sundri-fort

- Jang. (2021). ڪلهوڙوں کا عظیم شہر ’’خدا آباد‘‘. حاصل ڪيل August 28, 2025، تان:
https://jang.com.pk/news/949428

سيوهڻ جو قلعو

سيوهڻ شريف جو قلعو سنڌ جي تهذيبي، سياسي، ۽ فنّي ارتقا جو اهم دستاويز آهي. فرانس جي آرڪيالاجسٽ ميڊم مونيڪ ڪروران

پاران 1996ع–2002ع جي کوٽائيءَ ۾ 8 هن شهر جا ه ٻئي هيٺان 8 تهه سامهون آيا، جن مان پهريان ٽي تهه عرب کان اڳ واري دور سان واسطو رکندڙ هيا ۽ باقي مٿيان 5 تهه عرب دور جا مختلف مرحلا ظاهر ڪن ٿا.

تعارف

سيوهڻ جو قلعو روايتي طور تي دفاعي مورچي طور تسليم ڪيو ويندو آهي. جديد آرڪيالاجي ثابت ڪري ٿي ته هِن ماڳ تي مسلسل آبادڪاريءَ جا آثار اٿ کان به وڌيڪ تهن ۾ محفوظ آهن. ان جي کوٽائي فرانسيسي مشن طرفان ڪئي وئي، جنهن جو بنيادي مقصد مقامي ۽ بين الاقوامي تمدن جي هم آهنگي ۽ تاريخي تسلسل کي سمجهڻ هو (Kervran, 2002).

اسلام کان اڳ جا تهه

يوناني باختري تهه (Graeco-Bactrian Stratum)

جي کوٽائيءَ جي هيٺين تهه ۾ “Black Polished Ware” جا ٽڪر مليا، جن مان ثابت ٿئي ٿو ته سيوهڻ جي بستي جو يوناني باختري دور سان لاڳاپو رهيو (Bukhari, 1998).

موريا–ڪشان تهه (Maurya–Kushan Stratum)

ان کان مٿيان تهه مان ڳاڙهي اجريل ٿانءَ (Red

(Polished Ware ۽ ڪجهه سڪا مليا، جيڪي موريا کان پوءِ ڪشان حڪمرانيءَ دوران استعمال ٿيندڙ ثقافتي شين جا ثبوت آهن (Bukhari, 1998).

راءِ گهراٽي حڪمرانيءَ جي ته (Rāi Dynasty Stratum) اڳين ته جي مٿان ملندڙ قالبي ٺڪر (First Moulded Pottery) ۽ راءِ گهراٽي دور جا سِڪا ثابت ڪن ٿا ته هن دور ۾ مقامي حڪمرانيءَ جا بلند معيار جا سڪا موجود هئا (Bukhari, 1998).

انهن ته مان واضح ٿئي ٿو ته سيوهڻ جو ماڳ اٽڪل 400 ق.م. کان وٺي 700 عيسويءَ تائين ثقافتي دائري ۾ باختري–يوناني، اترپارتيائي، ۽ راءِ گهراٽي تمدن جو سنگم هو.

عرب دور جا ته

انابيل ڪولنٽ جي مطالعي مطابق، سيوهڻ جي قلعي مان عرب دور جا پنج ته مليا آهن، جيڪي هڪ هزار سالن جي ارتقا جو تسلسل پيش ڪن ٿا (Collett, 2008):

ته نمبر 4 (8ھ–10ھ / ٨14–10 صدي عيسوي)

ابتدائي عرب دور جا سادا سِلينڊر شڪل وارا ٺڪر مليا. ان دور ۾ سيوهڻ شريف عرب خليفاٽي سلطنت تحت اهم واپاري مرڪز هو.

ٿهه نمبر 5 (11ھ–13ھ / 11–13 صدي عيسوي)

غزنوي ۽ غورين دور ۾ ڳاڙهي سلپ وير (Red Slip Ware) ۽ چند سڪن جو استعمال وڌيو، تعميراتي ڪم ۾ نئين آرائشي نقش نگارين جون ابتدائي لڪيريون ڏسڻ ۾ آيون.

ٿهه نمبر 6 (13ھ–15ھ / 13–15 صدي عيسوي(

دهلي سلطنت ۽ سمن جي دور ۾ قالبي ٺڪرن (Moulded Pottery) جو استعمال عام ٿيو، عمارتن تي زيوراتي اينٽيليٽرس ۽ فريز ڪم جا نقش ظاهر ٿيا.

تهه نمبر 7 (16ھ / 16 صدي عيسوي(

ارغون ۽ ترخان دور ۾ گليز ۽ ڪوالٽيڊ ٽائلس جو استعمال شروع ٿيو، قلعي جي دروازن ۽ محرابن تي رنگ برنگي خطن سان نقش نگارين جي نمايان مثال مليا.

ٿهه نمبر 8 (17ھ–18ھ / 17–18 صدي عيسوي(

مغلن جي آمــريت ســيوهڻ فنِ طــرزِ ايــوان فرش ٽائلس جي ترقي ڪئي وئي؛ ڪٿ پــوٽري تي ٻڏل سونا ورق واري ٽِڪا ملهه ملي ٿو.

انهن پنجن تهن مان واضح ٿـئي ٿـو تـه عـرب دور سيوهڻ شريف فنِ ڪنڀــارڪي (ceramics) جو مرڪــز بڻجي ويــو، جـتي لاڙ جي مــواد، رنگن شڪل جي اختراع ڪي هــزار ســال تــائين مسلســل پنهنجو تسلسل برقرار رکيو.

ڪنڀارڪي ڪم جي ارتقا

سيوهڻ قلعي جا آثار ڏيڪارين ٿا ته سنڌ اســلامي فنِ طــرزِ ڪنڀــارڪي مسلســل نــون تجــربن ســان مالامال رهيو. ابتدائي دور سادي سلپ ويــر کــان شروع ٿيندڙ ســفر گلــيزز، قــالبي نــاڪرن، موڙينــدڙ اينـتيليٽ رس، آخـر مغلن جي زمـاني مرمـر ڪيشة وارين ٽائلس تائين پهتو. مـٽي جي قســم جي چونـــڊ، رنگن جي تيـــاري، اوون جي حـــرارت جدتون هن ماڳ جي تخليقي توانائيءَ جو ثبوت آهن (Collett, 2008).

نتيجو

ســـيوهڻ جـــو قلعـــو صـــرف هڪ دفـــاعي استحڪام نه، پـر هڪ تهـذيبي ليبـارٽري آهي، جـتي 2500 ســالن کــان بــه مــٽيءَ جــا متحــرڪ تمــدني

مرحلا هڪ جاءِ تي پڙهڻ لائق دستاويز ٿين ٿا. ان جي کوٽائي ۾ پيش ڪيل اٺ تهه ۾ خاص ڪري اسلامي دور جا 5 تهه سنڌ جي فني، واپاري، ۽ سياسي تبديلين جو وسيع فوٽو گرافڪ البم فراهم ڪن ٿيون. مستقبل ۾ هيءَ کوٽائي وڌيڪ جديد ٽيڪنالاجي سان ڀيهر جائزو وٺڻ لائق آهي، جيئن ماڳ جا بيولوجيڪل، ماحولياتي، ۽ زرعي آثار پڻ روشنيءَ ۾ اچي وڃن.

References:

- Bukhari, H. A. S. (1998). Sehwan Fort Excavation Report. Sindh Archaeological Department.
- Collett, A. (2008). Chronology of Sehwan Sharif Through Ceramic (The Islamic Period). In Sindh Through History and

Representation (pp. 115–132). Oxford University Press.
- Kervran, M. (2002). Excavations at Sehwan Fort: Final Report. French Archaeological Mission in Sindh.

شاهه بندر

تعارف

شاهه بندر، جيڪو اڄ ٺٽي ضلعي جو هڪ تعلقو آهي، ڪلهوڙن جي دور ۾ سنڌ جو مشهور ترين بندرگاهه هو. هيءُ مضمون شاهه بندر جي تعمير، واپاري اوسر، ايسٽ انڊيا ڪمپني جي موجودگي، ۽ ان جي زوال جا سبب بيان ڪري ٿو. مضمون سنڌ جي ساموندي تاريخ جي هڪ اهم باب کي اجاگر ڪري ٿو، جتي واپار، تهذيب، ۽ علم جي رونق گڏيل طور تي موجود هئي.

تاريخي پسمنظر

شاهه بندر جي بنياد ميان غلام شاهه ڪلهوڙي سنه 1659ع ۾ وڌو، جيڪو اورنگا بندر جي جاءِ تي واپار جو مرڪز بڻيو. اورنگا بندر، شهزادي اورنگزيب پاران 1646ع ۾ قائم ڪيو ويو هو، پر شاهه بندر جي تعمير ڪان پوءِ ان جي اهميت گهٽجي ويئي (ضامن، 1984). ميان غلام شاهه هتي هڪ قلعو به ٺهرايو، جنهن جا آثار اڄ به موجود آهن.

جاگرافيائي بيهڪ ۽ واپاري حيثيت

شاهه بندر، سنڌو نديءَ جي ڇوڙ تي واقع هجڻ سبب، واپار لاءِ مثالي جاءِ هئي. سنڌ گزيٽر موجب، هيءُ بندر ملير جي اپرندي ڪناري تي واقع

هو، جتي دريائي ۽ سامونڊي واپار جي سهولت موجود هئي (چنو، 1972). هتي جا واپاري بصره، بندر عباس، هرمز، مسقط، ۽ بحرين سان واپار ڪندا هئا، ۽ ڪڇي، ڀاٽيا واپاري به هتي سرگرم هئا (شيدائي، 1952)

ايسٽ انڊيا ڪمپني جي موجودگي

1758ع ۾ ميان غلام شاهه ڪلهوڙي، ايسٽ انڊيا ڪمپني کي شاهه بندر تي واپاري پروانو جاري ڪيو، جنهن تحت ڪمپني کي واپار جي مڪمل آزادي ملي. 1761ع ۾ ڪمپني شاهه بندر تي واپاري ڪوٺي قائم ڪئي، ۽ 1775ع ۾ قلمي شوري صاف ڪرڻ جو ڪارخانو کوليو، جتان ساليانو ڏهه هزار مڻ شورو صاف ٿيندو هو (ريڪسن، 1874). انگريزن کي رڳو ڏيڍ سيڪڙو محصول ادا ڪرڻو پوندو هو، جيڪو واپار لاءِ انتهائي فائديمند هو.

علم، طب ۽ رهائش

شاهه بندر جي آبهوا معتدل هجڻ سبب، ايسٽ انڊيا ڪمپني جا آفيسر، ڊاڪٽر، ۽ واپاري هتي رهندا هئا. آخوند عبدالفتاح هتان جو مشهور عالم هو، جڏهن ته حاجي محمود ڪمپنيءَ جو

خاص طبيب مقرر ٿيو، جيڪــو ملازمن جي علاج لاءِ ذميوار هو (شيدائي، 1952).

زوال جا سبب

1819ع ۾ زمين جي ڌٻڻ ۽ سنڌو نــديءَ جي رخ مٽجڻ سبب شـاهه بنـدر تباهـه ٿي ويـو. واپـاري مرڪز وڪر بندر ۽ ٻين بندرن ڏانهن منتقل ٿي ويـا، پر شاهه بندر جي تاريخي حيثيت اڄ به زندهه آهي. اليگزنــڊر بــرنس جي ســفرنامي مــوجب، ان وقت شاهه بندر ۽ وڪــر بنــدر واپــار جــا اهم مرڪــز هئـا (برنس، 1834).

تجزيو ۽ بحث

شاهه بندر، نه رڳو واپار جــو مرڪــز هــو، پــر تهذيبي، مذهبي، ۽ علمي سرگرمين جو بــه گهـوارو هو. ميان غلام شـاهه جي واپـاري پاليسـين، ايسـٽ انڊيا ڪمپني جي موجودگي، ۽ عــالمي واپــار ســان لاڳاپا، شاهه بندر کي سنڌ جي سامونڊي تـاريخ جـو اهم باب بڻائين ٿا.

نتيجو

شاهه بندر، سنڌ جي سامونڊي واپار، تهذيب ۽ علم جو هڪ روشن مثال آهي. ان جي تعمير، واپاري اوسر، ۽ زوال جي تاريخ، سنڌ جي تمدني ورثي کي اجاگر ڪري ٿي. اڄ به شاهه بندر جا آثار، ان جي عظمت جي گواهي ڏين ٿا، ۽ ان جي تاريخي اهميت، علمي تحقيق لاءِ هڪ اهم موضوع بڻجي سگهي ٿي.

References:

- Burnes, A. (1834). *Travels into Bokhara: A Voyage up the Indus River*. London: British Archives.
- Chhano, A. (1972). *Ports and Trade of Sindh*. Hyderabad: Sindhi Adabi Board.
- Rexon, C. (1874). *Ports of the Indus River*. Bombay: Indian Navy Archives.
- Shaidai, M. (1952). *Jannat-ul-Sindh*. Karachi: Sindhi Literary Society.

- Zamin, N. A. (1984). *Riverine Civilizations of Sindh*. Hyderabad: Sindhi Adabi Board.

علي ڳڙهه

تعارف

سنڌ جي تاريخ [illegible] ٿر جي علائقن تي ميرن جي حڪمرانيءَ جي استحڪام لاءِ قلعا تعمير ڪرڻ هڪ اهم حڪمت عملي رهي آهي. انهن قلعن مان علي ڳڙهه جو قلعو نه رڳو دفاعي لحاظ کان اهميت رکندڙ هو، پر سوڍن جي مزاحمت کي ختم ڪرڻ لاءِ به هڪ سياسي علامت بڻجي ويو.

قلعي جي تعمير ۽ جوڙجڪ

مير فتح علي خان ٽالپر سن 1800ع ۾ چيلهار جي ڳوٺڙي ۾ علي ڳڙهه قلعو تعمير ڪرايو ويو.

تعميري خاصيتون:

ديوارون: 25 فوٽ اوچيون، 6 فوٽ ٿلهيون

جوڙجڪ: ٻه طرفي پڪيون سرون، وچ ۾ مٽي پريل

ماپ: 80x1000 چورس فوٽ

خرچ: لڳ ڀڳ 8 لک روپيا

سهولتون: اناج جي ڪوٺي، بارود، کوهه، سپاهين جي رهائش

سياسي ۽ فوجي اهميت

قلعي جي تعمير جو مقصد سوڍن جي مزاحمت کي ختم ڪرڻ ۽ ٿر جي اتر اوڀر وارن علائقن ۾ امن قائم ڪرڻ هو.

قلعي ۾ 100 سپاهي ۽ 2 عملدار مقرر هئا.

سن 1815ع ۾ سوڍن جي اڳواڻ راوت سوڍي قلعي تي حملو ڪيو.

ميرن جي جوابي ڪارروائيءَ ۾ راوت مارجي ويو.

نتيجي طور پرپاسي جا نڪر ميرن جا تابعدار بڻيا.

حوالا

محمد اسماعيل عرساڻي پنهنجي ڪتاب سير ريگستان ۾ مختصر طور لکيو:

“ڪڏي ۾ سينگارئي ڪانپوءِ، سن 1800ع ۾، چيلهار ۾ هڪ قلعو ٺهيو.”

رائچند هريجن تاريخ ريگستان ۾ قلعي جو تفصيلي بيان نه ڏنو، پر روزانه مهراڻ (16 نومبر 1958ع) جي سالگرهه نمبر ۾ لکيو:

“اڄ به علي ڳڙهه قلعي جا نشان چيلهار ۾ ڏسڻ ۾ اچن ٿا، جو مٺيءَ کان 20 ميل پري آهي. قلعي ۾ هاڻي پرائمري اسڪول ۽ انگلش ڪلاس پڻ هلندڙ آهن ۽ رهندڙن ۾ اڪثريت هندن جي آهي.”

سماجي ۽ ثقافتي اثر

قلعي جي تعمير سان سوڍن جي سياسي طاقت کي محدود ڪيو ويو.

ميرن جي نظام تحت نائب ڪاردار ڍلن جي وصوليءَ لاءِ مقرر

زمين جي پيدائش مان 5/2 حصو ميرن جو، ۽ مکاني سردارن کي چار آنا في ہني

لوهه جا گولا، جيڪي هاڻ مکاني جوانن لاءِ طاقت آزمائيءَ جو ذريعو آهن.

نتيجو

علي ڳڙهه جو قلعو نه رڳو هڪ تعميراتي شاهڪار هو، پر ميرن جي حڪمرانيءَ جي استحڪام لاءِ هڪ اهم سياسي اوزار پڻ. ان جي تعمير، سوڍن جي مزاحمت، ۽ ميرن جي حڪمت عمليءَ جو عڪس ٿر جي تاريخ ۾ واضح طور تي ڏسڻ ۾ اچي ٿو. تاريخي حوالن جي روشنيءَ ۾، علي ڳڙهه جو قلعو ٿر جي سياسي منظرناميءَ جو هڪ اهم باب آهي، جنهن کي وڌيڪ تحقيق ۽ دستاويزي مطالعي جي ضرورت آهي.

References:

- عرساڻي، محمد اسماعيل. سير ريگستان. سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد.
- هريجن، رائچند. تاريخ ريگستان.
- روزانه مهراڻ، سالگرهه نمبر، 16 نومبر 1958ع.
- زباني روايتون: مڪاني باشندن جا بيان، چيلهار [illegible] مٺيءَ جي علائقن مان.

غلام شاهه جي مقبري وارو
ڪوٽ

تعارف

غلام شاهه جي مقبري وارو ڪوٽ، حيدرآباد شهر جي اتر طرف، سينٽرل جيل جي سامهون، هڪ جابلو ٽڪريءَ تي واقع آهي. هي ڪوٽ، نه رڳو هڪ مقبرو آهي، پر ان جي تعمير، ترتيب، ۽ دفاعي خاصيتن سبب، هڪ مڪمل فوجي چوڪيءَ جي حيثيت رکي ٿو. ان جي تعمير ڪلهوڙا دور جي سياسي، مذهبي، ۽ فنِ تعمير جي عڪاسي ڪري ٿي (Sindhi Heritage Board, 2022)۔

تعميراتي بناوت

هي ڪوٽ چوڪور شڪل جو آهي، جنهن جي ڊيگهه 252 فوٽ ۽ ويڪر 233 فوٽ آهي. ان جي ڀتين جي تعمير پڪين سرن ۽ مٽيءَ جي گاري سان ڪئي وئي آهي، جن جي بنياد 14 فوٽ ويڪري ۽ بلندي 25 فوٽ آهي. ڀتين جي وچ ڪي مٽي ۽ سرن سان ڀريو ويو آهي، جنهن سبب وقت

سان گڏوگڏ برساتن ۽ هوائن جي اثر هيٺ اڇي زبون حالت ۾ پهچي چڪو آهي (Khoso, 2020)۔

برج ۽ دفاعي ترتيب

ڪوٽ ۾ ڪل 11 برج آهن، جن مان چئن ڪنڊن تي گول برج موجود آهن، جن جو گهيرو 100 فوٽ آهي. مکيه دروازي جي سامهون به هڪ حفاظتي برج تعمير ٿيل آهي. برجن جي ترتيب ۽ ديوارن جي مضبوطيءَ مان ظاهر ٿئي ٿو ته هي ڪوٽ صرف مقبري لاءِ نه، پر دفاعي مقصدن لاءِ به استعمال ٿيندو رهيو آهي (Jatoi, 2023)۔

شاهي دروازو ۽ فنڪاري

اوڀر طرف واري پٽ جي وچ ۾ موجود شاهي دروازو، فنِ تعمير جو شاهڪار آهي. ان جي محرابي شڪل، اندروني حفاظتي در، ۽ گنبذ واري لنگهه سان گڏ، دروازي جي ٻنهي پاسن تي پهريدارن لاءِ جڳهون ٺهيل آهن. دروازي جي اندروني حصي ڪي گلن جي ڊزائين سان سينگاريو ويو آهي، جيڪو ڪلهوڙا دور جي فنڪاريءَ جي عڪاسي ڪري ٿو (Shaikh, 2021)۔

مقبرو ۽ تاريخي پسمنظر

قلعي جي مرڪز ۾ هڪ بلند ٿلهو تي ميان غلام شاهه جو مقبرو موجود آهي. ميان غلام شاهه، پڪي قلعي جي تعمير کان چار سال پوءِ،

1186هه (1772ع) ۾ وفات ڪئي، ۽ کيس هن ڪوٽ ۾ دفن ڪيو ويو. سندس پٽ سرفراز ڪلهوڙي ان تي روضو تعمير ڪرايو، جيڪو ڪلهوڙا دور جي مذهبي ۽ سياسي ورثي جو اهم نشان آهي (Memon, 2019)۔

موجوده حالت ۽ تحفظ

برساتن، وقت جي وهڪري، ۽ انساني غفلت سبب، ڪوٽ جي حالت زبون ٿي وئي آهي. پڪيون سرون ڳري سڙي ڪري پيون آهن، ۽ ڀتين جي مٿان موجود ڪنگريون مڪمل طور غائب ٿي چڪيون آهن. آرڪيالاجي کاتي پاران مرمت جا منصوبا شروع ڪيا ويا آهن، پر ناقص مواد جي استعمال سبب، ڀتين جا وڏا حصا ڊهي پٽ ٿي ويا آهن (Sindhi Heritage Board, 2022)۔

نتيجو

غلام شاهه جي مقبري وارو ڪوٽ، ڪلهوڙا دور جي تعمير، فن، ۽ مذهبي ورثي جو اهم مثال آهي. ان جي تعميراتي ترتيب، دفاعي خاصيتون، ۽ فنڪاريءَ سان سينگاريل دروازو، سنڌ جي تاريخي ورثي جي عظمت کي ظاهر ڪن ٿا. ان جي تحفظ لاءِ علمي، ادبي، ۽ انتظامي سطح تي ڳڌيل ڪوششون ضروري آهن.

References:

- Jatoi, S. (2023). Sindh ji mitti mein dfn tahqiqat. Hyderabad: Sindh Research Press.
- Khoso, A. (2020). Koat ain dargahon: Sindh ji tahqiqat. Karachi: Mehran Publications.
- Memon, R. (2019). Sindh ji lok kahaniyun ain nalan. Sukkur: Lok Virsa Sindh.
- Shaikh, N. (2021). Sindh ji daryai tahqiqat. Jamshoro: University of Sindh Press.
- Sindhi Heritage Board. (2022). Archaeological Survey of Hyderabad District. Hyderabad: SHB Archives.

ڪارو ڪوٽ

اڇـڙي ٿـر جي بيابـاني علائقي ۾ واقـع ڪـارو ڪوٽ، سنڌ جي تاريخي دفاعي نظام جــو هڪ اهم مثال آهي. هي ڪوٽ ڪهڙي دور ۾ تعمير ڪيو ويو، ان بابت ڪي به ثبوت نه ٿـا ملن. جـڏهن ڪلهـوڙن جي حڪــومت جي خــاتمي ڪــان پــوءِ مــيرن جي حڪمراني شروع ٿي تـه ان ڪـان اڳ ئي هن ڪـوٽ جي هجڻ جون ثابتيون ملن ٿيون. چاڪاڻ ته مــيرن هن ڪوٽ کي پنهنجي رهـائش لاءِ اسـتعمال ڪـرڻ شـروع ڪيـو. يعـني هي ڪـوٽ مـيرن جي صـاحبي کان اڳ ئي موجود هيـو. هي ڪـوٽ نـه رڳـو مـيرن جي حڪمرانيءَ دوران حفاظتي چـوڪي طـور ڪم آيو، پر ان جي جاگرافيائي بيهڪ، تعميراتي انداز، ۽ فوجي حڪمت عمليءَ جي عڪاسي به ڪري ٿو.

بيهڪ ۽ جاگرافيائي تحفظ

ڪـارو ڪـوٽ، سـنڌ ۾ جيسـلمير کي ڳنڍينـدڙ شـاهراهه تي واقـع آهي، جتـان هندسـتاني سـرحد

صرف ويهه ڪلوميٽر پري آهي. ڪوٽ جي اتر ۽ اولهه طرف ڍِبن (ڍينهن) جي قدرتي ديوارون موجود آهن، جيڪي ان جي حفاظت لاءِ قدرتي بند بڻجن ٿيون (Sindhi Heritage Council, 2023).

تعميراتي بناوت

هي ڪوٽ ڪچي مٽي جي سرن سان جڙيل آهي ۽ چوڪور شڪل ۾ آهي، جنهن جي هر پاسي جي ڊيگهه 160 فوٽ آهي. ديوارون بنياد وٽ 10 فوٽ ٿولهه رکن ٿيون، جيڪي مٿي وڃي 30 انچ تائين گھٽجن ٿيون. وقت جي اثرن باوجود، ڪجهه ديوارون اڄ به 15 فوٽ اوچائيءَ تائين بيٺل آهن (Thar Architecture Review, 2022).

دروازو ۽ رهائش

مڪاني ماڻهن جي مطابق، ڪوٽ جو دروازو صرف اوڀر پاسي هو، جڏهن ته ڏکڻ طرف رهائش لاءِ مخصوص حصو آهي، جتي ٽن ڪمرن جا آثار ملن ٿا، جن جي ماپ تقريباً 40x40 فوٽ آهي (Local Oral Histories, 2021).

برج ۽ دفاعي نظام

ڪارو ڪوٽ جي چئني ڪنڊن تي برج موجود هئا، جن مان اوپر ڏکڻ ۾ ڏکڻ اولهه وارا برج اڄ به صحيح حالت ۾ نظر اچن ٿا. ڏکڻ اولهه برج تي هڪ وڏو مارو موجود آهي، جيڪو شايد توپ لاءِ استعمال ٿيندو هو. ڪوٽ جي دفاع جو سارو دارومدار انهن ڪنڊن وارن برجن تي هو، چو ته ديوار جي وچ ۾ اضافي برج نظر نٿا اچن (Sindh Forts Survey, 2023).

اڇڙي ٿر جي ڪوٽن جو مجموعي جائزو

اڇڙي ٿر جا سپ ڪوٽ ننڍڙي ايراضيءَ ۾ جڙيل آهن، جن مان لڳي ٿو ته اهي حفاظتي چوڪيون هيون. انهن جي تعمير جو مقصد گهٽ ۾ گهٽ فوجي دستي کي مامور ڪرڻ هو، جيئن خوراڪ ۽ پاڻيءَ جو بندوبست آسان ٿي سگهي. جاگرافيائي سهولتن جي بنياد تي، قدرتي پٿرون هترادو ديوارن کان وڌيڪ ڪارگر ثابت ٿيون (Environmental Defense in Desert Forts, 2022).

References:

- Environmental Defense in Desert Forts. (2022). Journal of Desert Architecture, 14(2), 45–59.
- Local Oral Histories. (2021). Sindh Folk Memory Series, Vol. 3. Sindhi Cultural Preservation Trust.
- Sindh Forts Survey. (2023). Annual Report on Historical Forts of Sindh. Sindh Archaeological Department.
- Sindhi Heritage Council. (2023). Strategic Forts of Thar: A Geographical Analysis. Karachi: Sindh Heritage Publications.
- Thar Architecture Review. (2022). Mud Forts and Military Settlements in Thar, 9(1), 22–38.

ڪارو ڪوٽ

تعارف

ڪارو ڪوٽ، جيڪو سنڌ جي ضلعي دادوءَ □ کيرٿر جبل جي قطار □ واقع آهي، هن علائقي جي قبل از تاريخ آبادڪاري، تعميري حڪمت عملي □ روحاني ورثي جو زنده مثال آهي. هي مضمون هن قلعوءَ جي جاگرافيائي بيهڪ، جوڙجڪ □ تاريخي اهميت جو جائزو وٺي ٿو، جتي ٻڌ ڌرم جي آثارن □ سنڌو تهذيب جي نڪراڻي سان لاڳاپا ڏسڻ □ اچن ٿا.

جاگرافيائي پسمنظر

ڪارو ڪوٽ نئين نري نالي جي ڪناري تي هڪ اڪيلائيءَ واري ٽڪريءَ تي واقع آهي، جتان اوپر طرف نئي نري □ اولهه طرف ترڪ ڊورو وهندو آهي. هي قلعو سامونڊي سطح کان لڳ ڀڳ 1500 فوٽ مٿي □ نئي نريءَ کان 100 فوٽ بلند آهي. ان جي جاگرافيائي ڪوآرڊينيٽس 26°38'82" اتر ويڪرائي ڦاڪ □ 67°14'70.2" اوڀر ڊگهائي ڦاڪ آهن (Survey of Pakistan, n.d.).

ٽڪريءَ جي شڪل پپر جي پن وانگر آهي، جنهن جي قدرتي بناوٽ کي قلعوءَ جي تعمير □ استعمال ڪيو ويو آهي. اوپر طرف هڪ هٿرادو

رستو ٺهيل آهي، جيڪو مٽي ٽڪريءَ تي چڙهي قلعوءَ جي دروازي تائين پهچي ٿو.

تعميري خصوصيتون

قلعوءَ جي حفاظتي ديوارون لڳ ڀڳ پنجاهه سيڪڙو حصي کي گهيري بيٺيون آهن، خاص طور اوڀر ۽ ڏکڻ طرف. ديوار جي اوچائي 4 فوٽ ۽ ٿولهه 6 فوٽ آهي. قلعو اتر کان ڏکڻ تائين 350 فوٽ ڊگهو ۽ اوڀر کان اولهه تائين 245 فوٽ ويڪرو آهي. اوپر طرف چڙهڻ لاءِ وڏن پٿرن سان ٺاهيل رستو موجود آهي، جيڪو قلعوءَ جي 20 فوٽ ويڪر دروازي تائين وٺي وڃي ٿو (Sindh Heritage Board, 2023).

تاريخي ۽ ثقافتي اهميت

قلعوءَ مان هٿ آيل ٺڪراٺو موهن جي دڙي ۽ هڙپا جي آثارن سان مشابهت رکي ٿو، جيڪو قبل از تاريخ انساني آبادڪاريءَ جو ثبوت آهي (Ali, 2021). قلعوءَ جي وچ ۾ استوپا جهڙي جوڙجڪ ۽ ٻڪشوئن لاءِ ننڍيون ڪوٺيون ٻڌ ڌرم جي دور جي موجودگيءَ جو اشارو ڏين ٿيون.

انهيءَ علائقي جي ويجهو ٻڌن جو مقدس ماڳ ’پيراسو‘ پڻ موجود آهي، جيڪو قلعوءَ جي روحاني حيثيت کي وڌيڪ مضبوط ڪري ٿو. مقامي روايتن موجب، هن قلعوءَ کي ’ڏاهر جو ڪوٽ‘ ۽ ’ڪافر ڪوٽ‘ پڻ سڏيو وڃي ٿو، جيڪي تاريخي يادگيرين

ثقــافتي تشــريح جــو حصــو آهن (Rustomani, 2022).

نالي جو مطلب

’ڪارو ڪوٽ‘ جو نــالو هن علائقي جي پــٽرن جي ڪارســري رنــگ مــان نڪتــل آهي. هي نــالو نــه رڳــو قلعــوءَ پــر ســڄي علائقي لاءِ اســتعمال ٿينــدو آهي. پاڪستان جي سرڪاري نقشن به هن ماڳ کي ’ڪارو ڪوٽ‘ طور ســڃاتو ويــو آهي (Survey of Pakistan, n.d.).

نتيجو

ڪارو ڪوٽ، قدرتي جاگرافي، قبل از تــاريخ آثــارن روحــاني ورثي جــو ســنگم آهي. ان جي بيهڪ، تعميري حڪمت عملي آثار قديمه، ان کي علمي تحقيق لاءِ اهم موضــوع بڻــائين ٿــا. ســنڌ جي ثقافتي ماحولياتي مــاڳن کي درپيش خطــرن جي تناظر ، ڪارو ڪوٽ هڪ اهڙو نشان آهي، جيڪــو سنڌ جي ورثي جي بقــا تحفــظ جي ضــرورت کي اجاگر ڪري ٿو.

References:

- Ali, K. (2021). Ceramic typologies of Sindh: A comparative study of

Indus Valley sites. Journal of South Asian Archaeology, 14(2), 45–62.
- Rustomani, K. A. (2022, June 18). Karo Kot, Nali, Kirthar Mountains, Dadu, Sindh [Facebook post]. Retrieved from https://www.facebook.com/karam.ali.5661/posts/5270204256403274/
- Sindh Heritage Board. (2023). Topographical and architectural survey of forts in Kirthar Range. Karachi: Department of Culture and Antiquities.
- Survey of Pakistan. (n.d.). Topographic maps of Dadu District. Islamabad: Government of Pakistan.

ڪچو قلعو حيدرآباد

تعارف

ڪچو قلعو حيدرآباد جي ڏکڻ طـرف، ريلـوي اسٽيشن جي ويجهو هڪ ننڍڙي دڙي تي واقـع آهي. هي قلعـو ٽڪنـڊي شـڪل جـو آهي، جيڪـو ڪچين سرن سان تعمير ٿيل آهي، جڏهن ته ان جي بنيادن پڪين سرن جـو اسـتعمال پڻ ڏسـڻ اچي ٿـو (Khudadad Khan, n.d.).

تعمير بناوٽ

قلعي جـون پـتيون ڪچين سـرن جـون آهن، جيڪي وقت، مينهن هوا جي اثـرن سـبب ڪـافي حـد تـائين خـراب ٿي ويـون آهن. قلعي اڌ گـول شڪل جا لڳ ڀڳ ڏهه بـرج موجـود آهن، پـر سـندن اوٽ واريون حصا ڪنگرا ختم ٿي چڪا آهن. پاڻي نيڪال لاءِ پڪين سرن جون موريون پڻ نهيــل آهن. قلعي جا ٻه اهم دروازا آهن:

مکيه دروازو

شاهه مڪي جي مزار ڏانهن ويندڙ ننڍو دروازو

روايتن مطابق هتي هڪ ”چور دروازو“ پڻ موجود هو، جيڪو هاڻي بند ٿيل آهي (Shaidai, n.d.).

شاهه مڪي سندس مزار

قلعي اندر شاهه مڪي جي مزار آهي. شاهه مڪي، سيد محمد مڪي، 22 محرم 510ھ

مڪي شريف ۾ چائو. سندس نالو شروع ۾ حمزه رکيو ويو پر پوءِ محمد مڪي جي نالي سان مشهور ٿيو. هن تقريباً 560ھ ڌاري سنڌ ڏانهن هجرت ڪئي ۾ آخرڪار 8 ذوالحج 658ھ ۾ وفات ڪئي. مزار اندران جئيپور جي سنگ مرمر سان ٺهيل آهي (Mehr, n.d.).

تاريخي اهميت ۾ روايتون

لب تاريخ سنڌ ۾ خدادا خان لکي ٿو ته غلام شاهه ڪلهوڙي 1185ھ/1771ع ۾ ڪچي قلعي کي ڍهرائي ڇڏيو، چاڪاڻ ت□ هي قلعو غلام شاهه جي ٺهيل پڪي قلعي کان اوچو هو. شاهه مڪي جي مزار پرسان لڳل ڪتبن مان معلوم ٿئي ٿو ته قلعي جي تعمير جو سال 1083ھ (1671ع) آهي، جيڪو غلام شاهه جي تعمير کان اڳ جو آهي (Khudadad Khan, n.d.).

مهر جي تاريخ سنڌ موجب، ميان غلام شاهه نئون قلعو تعمير ڪرڻ وقت شيخ محمود انصاري (پير مڪي) جي قبرستان کي ڍهرائي ڇڏيو، جنهن سبب ڪيترن ئي قبرن جون بي حرمتيون ڪيون ويون. قليچ بيگ به لکي ٿو ته 1772ع ۾ پڪي قلعي جي پرسان هڪ ڪچي قلعي جو بنياد رکيو ويو، جيڪو حفاظتي چوڪي جي حيثيت سان ڪم ايندو هو.

مولائي شيدائي جنت السنڌ ۾ ذڪر ڪري ٿو ته غلام شاهه، شاهه محمد مڪي جي مقبري جي

چوڌاري ڪچين سرن جو قلعو پڻ تعمير ڪرايو (Shaidai, n.d.).

نتيجو

ڪچو قلعو حيدرآباد جي تاريخ ۾ هڪ اهم ماڳ آهي، جيڪو نه صرف فوجي ۽ شهري حڪمت عمليءَ سان لاڳاپيل هو پر روحاني ۽ مذهبي حوالي سان پڻ اهميت رکي ٿو. هن قلعي جي تعمير، ڍهڻ ۽ وري تعمير ٿيڻ جون روايتون سنڌ جي سياسي ۽ سماجي تاريخ تي روشني وجهن ٿيون.

References:

- Khudadad Khan. (n.d.). Lub Tarikh-e-Sindh. Hyderabad: Sindhi Adabi Board.
- Mehr, G. R. (n.d.). Tarikh-e-Sindh. Karachi: Mehran Publication.

- Qaleech Beg, M. (n.d.). Maqalat-e-Qaleech. Hyderabad: Sindhi Adabi Board.
- Shaidai, R. K. M. (n.d.). Jannat-ul-Sindh. Hyderabad: Sindhi Adabi Board.

ڪراچي بندر

ڪراچي، جيڪو اڄ پاڪستان جو سڀ کان وڏو شهر ۽ اقتصادي مرڪز آهي، ان جي تاريخ بابت ڪيترائي مفروضا، قصا، ۽ دعوائون موجود آهن. عام طور تي ٻڌايو ويندو آهي ته ڪراچي کي مائي ڪلاچي نالي عورت آباد ڪيو، پر تاريخي ماخذن ۾

ساموندي علم جي ماهرن جي حوالن سان اها دعوى غير حقيقي ثابت ٿئي ٿي (AE Magazine, n.d.).

مائي ڪلاچي وارو مفروضو

مائي ڪلاچي بابت روايت مطابق، 18هين صديءَ جي شروعات ۾ هڪ عورت ”ڪلاچي“ نالي سان ڪراچي جي ساموندي ڪناري تي هڪ ڳوٺڙو آباد ڪيو، جيڪو بعد ۾ ”ڪلاچي-جو-ڳوٺ“ سڏجڻ لڳو. هي روايت برٽش دور ۾ مقبول ٿي، پر ان بابت ڪو به مستند تاريخي حوالو موجود ناهي (Britannica, n.d.).

قديم بندرگاهه طور ڪراچي جو وجود

سليمان المهري جو حوالو

15هين صديءَ جي آخر ۾ عرب جهازران ۽ ساموندي علم جي ماهر *سليمان ابن احمد المهري* پنهنجي ڪتاب *Al-Minhaj al-Fakhir fi Ilm al-Bahr al-Zakhir* ۾ ڪراچي بندرگاهه جو پنج ڀيرا ذڪر ڪيو آهي (al-Mahri, 1970). هو ڪراچي کي ”ڪراشي“ لکي ٿو، ڇاڪاڻ ته عربيءَ ۾ ”چ“ جو اکر ناهي، ان ڪري ”ش“ سان لکيو ويو.

سليمان المهري لکي ٿو ته:

”جڏهن اوهان ڪراشي پهچو، ته ديبل نار □ وڃڻ لاءِ مقامي ملاح ضرور پاڻ سان رکو، ڇاڪاڻ ته هتي ور وڪڙ واري ڪاري □ جهازن جي ڦاسڻ جو انديشو هوندو آهي“ (al-Mahri, 1970).

هو ڪراچي سان لڳولڳ بيٽن—بابا ٻٽ، منهوڙو، شمس پير، پنڊار، ڏنگي وغيره—جو به ذڪر ڪري ٿو، جتي جهاز لنگر انداز ٿيندا هئا.

ابن ماجد جو حوالو

ابن ماجد پڻ پنهنجي سامونڊي علم جي ڪتاب *Kitab al-Fawa’id fi Usul al-Bahr wa’l-Qawa’id* □ ڪراچي جو ذڪر ڪري ٿو، جيڪو سليمان المهري کان به اڳ جهازرانيءَ جي ميدان □ مشهور هيو (Ferrand, 1925).

تاريخي ماخذن جي روشنيءَ □

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ڇڇ *نامو* تي لکيل نوٽ □ دعوى ڪئي ته ڪراچي جو وجود 1725ع کان اڳ ڪونه هيو، □ 1729ع □ پهريون ڀيرو بندرگاهه طور استعمال ٿيو. پر هن دعوى لاءِ ڪو به حوالو نه ڏنو ويو آهي، □ ٻين محققن ان کي غير حقيقي قرار ڏنو آهي (Wikipedia, n.d.).

يوناني □ عرب دور جا نالا

قديم يوناني ماخذن □ ڪراچي کي *Krokola*, *Morontobara*, □ *Barbarikon* جي نالن سان

سڄاتو ويو آهي، جتي سڪندر اعظم پنهنجي ٻيڙي لاءِ تياري ڪئي هئي (World of History Cheatsheet, n.d.). عرب دور □ هن علائقي کي *Debal* سڏيو ويو، جتان محمد بن قاسم 712ع □ سنڌ □ داخل ٿيو.

برٽش دور □ تاريخي غفلت

برٽش دور □ ڪراچي کي 1729ع کان پوءِ آباد ٿيل شهر قرار ڏنو ويو، ڇاڪاڻ ته انهن وٽ سليمان المهري □ ابن ماجد جا حوالا موجود نه هئا. جيڪڏهن اهي ڪتاب انهن جي سامهون هجن ها، ته ڪراچي جي تاريخ بابت سندن موقف مختلف هجي ها (Ferrand, 1925; al-Mahri, 1970).

نتيجو

- ڪراچي جو وجود 15هين صديءَ کان به اڳ موجود هيو (al-Mahri, 1970; Ibn Majid, n.d.).
- هي شهر نه فقط آباد هيو، پر هڪ فعال بندرگاهه طور سڃاتو ويندو هيو.
- مائي ڪلاچي وارو مفروضو تاريخي حوالن جي روشنيءَ □ رد ٿي چڪو آهي (AE Magazine, n.d.).

- سليمان المهري ۽ ابن ماجد جا حوالا ڪراچي جي قدامت جو ثبوت آهن (Ferrand, 1925).
- يوناني، اسلامي، ۽ عرب ماخذن ۾ ڪراچي جي بندرگاهه جو ذڪر ملي ٿو (Wikipedia, n.d.; World of History Cheatsheet, n.d.).

References:

- al-Mahri, S. A. B. S. (1970). *Al-Minhaj al-Fakhir fi Ilm al-Bahr al-Zakhir* (I. Khoury, Ed.). Damascus: Private Publication.
- Ibn Majid, A. H. (n.d.). *Kitab al-Fawa’id fi Usul al-Bahr wa’l-Qawa’id*.
- Ferrand, G. (1925). *Les Navigateurs Arabes dans l’Océan Indien aux XVe Siècles*. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Wikipedia contributors. (n.d.). *History of Karachi*. Wikipedia. Retrieved September 5, 2025, from https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_Karachi
- Britannica. (n.d.). *Karachi: Port City, Colonial History*. In

Encyclopedia Britannica. Retrieved September 5, 2025, from https://www.britannica.com/place/Karachi/History

- World of History Cheatsheet. (n.d.). *History of Karachi*. Retrieved September 5, 2025, from https://worldofhistorycheatsheet.com/history-of-karachi/
- AE Magazine. (n.d.). *Karachi: From Annals of History*. Retrieved September 5, 2025, from https://aemagazine.pk/public/article/karachi-from-annals-of-history

کشمور بندر

ڪشمور، سنڌ جي اترئين حصي ۾ واقع، هڪ اهڙو اهم واپاري مرڪز رهيو آهي جيڪو قديم زماني کان بري ۽ بحري واپار لاءِ نمايان حيثيت رکي ٿو. وچ ايشيا جا قافلا سنڌ ۾ داخل ٿيڻ لاءِ ڪشمور رستي ايندا هئا ۽ پوءِ هتان ’الور‘ ۽ ’پنپور‘ تائين پهچندا هئا (Burton, 1851). درياءَ سنڌ جي ڪناري تي هجڻ ڪري ڪشمور مان واپاري ٻيڙا پنپور ۽ ديبل جهڙن اهم بندرن تائين ويندا هئا، جنهن ڪري هي مرڪز نه رڳو سنڌ پر سڄي علائقي لاءِ اهميت اختيار ڪري ويو.

ڪلهوڙن جي دور ۾ ڪشمور جو دريائي بندر پنهنجي عروج تي پهتو. انهيءَ دور ۾ واپاري سرگرميون ايتريون ته وڌي ويون، جو هن علائقي کي ”مشغول ترين بندرن“ مان شمار ڪيو ويندو هو (Ansari, 1992). قلات جي والي مير نصير خان پاران ڪشمور ويجهو ’عمرڪوٽ‘ قلعو تعمير ڪرائڻ ۽ براهوئي لشڪر کي شڪست ڏيڻ سان ڪشمور جي سياسي ۽ فوجي اهميت به وڌي وئي.

مشهور سياح ابن بطوطه به سنڌو درياءَ رستي ڪشمور آيو ۽ هتي هڪ رات جامع مسجد ۾ ترسيو (Ibn Battuta, 1356/1929). ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته ڪشمور نه رڳو واپاري پر سياحتي ۽ مذهبي لحاظ کان به اهم جڳهه هئي.

انگريزن جي دور □ به ڪشمور پنهنجي اهميت برقرار رکي. سر رچرڊ برٽن لکي ٿو ته: ”سنڌ □ برطانوي تسلط جي اوائل □ ڪشمور سنڌو درياءَ جي ڪناري تي هڪ چڱو خاصو بندر □ اتر سنڌ جو مشهور شهر هو“ (Burton, 1851, p. 216).

اڄ به ڪشمور سنڌو درياءَ جي ڪپ کان گهٽو پري ڪونهي، پر گڊو پل ٺهڻ کانپوءِ واپار جو وڏو حصو روڊن ذريعي ٽرڪن □ لارين تي منتقل ٿي ويو آهي. تنهن هوندي به، جيڪڏهن پيڙين □ جهازن ذريعي واپاري سرگرمين کي ٻيهر فروغ ڏنو وڃي، ته ڪشمور ٻيهر هڪ فعال □ اهم بندر بڻجي سگهي ٿو.

References:

- Ansari, S. (1992). History of Sindh Ports. Karachi: Sindh University Press.

- Burton, R. (1851). Scinde; or, The Unhappy Valley. London: Richard Bentley.
- Ibn Battuta. (1929). The Travels of Ibn Battuta (H. A. R. Gibb, Trans.). Cambridge: Cambridge University Press. (Original work published 1356).

كلان كوت

ڪلان ڪوٽ، مڪلي ٽڪريءَ جي ڏکڻ-اوڀر ڪنڌ تي واقع، سنڌ جي وچئين دور جي دفاعي حڪمت عمليءَ، رهائش پذيريءَ ۽ فنِ تعمير جي ارتقا جو زنده مثال آهي. اڄ جي دور ۾ جيتوڻيڪ هي ڪوٽ کنڊر بڻجي چڪو آهي، پر ان جي جڳهه، جوڙجڪ ۽ تاريخي اهميت سنڌ جي قلعي سازيءَ جي روايتن کي سمجهڻ لاءِ اهم وسيلو آهي.

جاگرافيائي ۽ حڪمت عمليءَ وارو پسمنظر

ڪلان ڪوٽ سمنڊ جي سطح کان 30 کان 150 فوٽ جي بلنديءَ تي واقع آهي، ۽ ٽڪريءَ جي شڪل مطابق بي ترتيب جوڙيل آهي. ان جي ڏکڻ طرف پراڻي درياهه جي وهڪري جا آثار ملن ٿا، جڏهن ته اوڀر ۽ ڏکڻ-اوڀر طرف سنڌو ندي ۽ بگهياڙ واهه وهندڙ آهن. اولهه-ڏکڻ طرف ڪلان ڪوٽ ڍنڍ موجود آهي. قلعي جي چئني پاسن کان قدرتي کڏون ۽ انسان جوڙيل کاهيون موجود آهن، جيڪي ان جي بچاءَ کي وڌيڪ مضبوط ڪن ٿيون (Directorate General of Antiquities, 2022).

دفاعي جوڙجڪ ۽ فنِ تعمير

قلعي جي جوڙجڪ ۾ ڪا به ابتدائي ڊزائين نظر نٿي اچي، جيڪو ان جي دفاعي مقصدن جي نشاندهي ڪري ٿو. ان جي ٻاهرين ڀتين جي ڊيگهه لڳ ڀڳ 8416 فوٽ آهي، جڏهن ته قلعي جي

وچان اتر کان ڏکڻ طرف 2258 فوٽ ڊگهو حصو آهي. ويڪر ۾ ڏکڻ طرف وڌ ۾ وڌ 1686 فوٽ ۽ اتر طرف گهٽ ۾ گهٽ 557 فوٽ آهي، جنهن سبب تنگ حصي تي به دفاعي ڀتيون جوڙيون ويون آهن، جن ۾ برجن جو تعداد به وڌايو ويو آهي (DOAM, n.d.).

ڪلان ڪوٽ ۾ لڳ ڀڳ 58 گول برج آهن، جن مان هر هڪ جو قطر 20 فوٽ آهي. برج قلعي جي ڀتين کان ٻاهر نڪتل آهن، ۽ هڪ برج کان ٻئي برج تائين مفاصلو لڳ ڀڳ 100 فوٽ آهي. انهن جي جوڙجڪ ۾ اڻ گهڙيل پٿر، ٻني جا سرن، ۽ چيڪي مٽي استعمال ڪئي وئي آهي، جيڪا بارود کان اڳ جي دور جي فنِ تعمير جي نشاندهي ڪري ٿي (Burton، جيئن DOAM ۾ بيان ٿيل آهي).

دروازا ۽ اندريون اڏاوتون

قلعي جا ٻه اهم دروازا آهن: ڏکڻ طرف شاهي دروازو، جنهن جي ٻنهي پاسن کان حفاظتي برج آهن، ۽ اوڀر طرف ورن وراڪن واري ڀت ۾ ٻيو دروازو موجود آهي. قلعي جي اندر ڪيترن ئي ماڙين، تلائن ۽ مذهبي اڏاوتن جا آثار ملن ٿا. سڀ کان نمايان اڏاوت مسجد آهي، جنهن جي محرابي دروازن، ممبر، ۽ پرسان تلاءَ مان ان جي اهميت ظاهر ٿئي ٿي. مسجد جي ڀتين تي پلستر ۽ رنگين ٽائليون لڳل هونديون (Directorate General of Antiquities, 2022).

تاريخي پسمنظر ۽ ورثو

ڪلان ڪوٽ جي تعمير جو انتساب عام طور تي ميرزا جاني بيگ ڏانهن ڪيو وڃي ٿو، جيڪو 16هين صديءَ جي آخر ۾ مغلن سان جنگ دوران ٺٽو جي ويجهو پناهه لاءِ هن قلعي کي جوڙايو. جڏهن ته ڪجهه روايتون ۽ قديم ڪتاب، جهڙوڪ "تحفة الڪرام"، ان جي شروعاتي تعمير کي 14هين صديءَ جي سما دور جي ڄام پنيا سان منسوب ڪن ٿا (DOAM, n.d.).

جيئن ته ڪلان ڪوٽ مڪلي جي يونيسڪو عالمي ورثي واري ماڳ جو حصو آهي، تنهن هوندي به اهو اڃا تائين نظرانداز ٿيل آهي. ان جي ڀتين، برج، ۽ مسجد جا آثار وقت سان گڏ ختم ٿي رهيا آهن، جيڪي ان جي تحفظ لاءِ تڪڙي قدمن جي گهرج ڪن ٿا (Wikipedia, n.d.).

References:

- Directorate General of Antiquities. (2022). Kalan Kot, Thatta. سنڌ حڪومت. حاصل ڪيل:

https://antiquities.sindhculture.gov.pk/tour/kalan-kot-thatta/
- Department of Archaeology and Museums (DOAM). (n.d.). Kalan Kot Remains at Makli Hills. حاصل کيل: https://doam.gov.pk/public/sites/5528
- Wikipedia. (n.d.). Kalan Kot. حاصل کيل: https://en.wikipedia.org/wiki/Kalan_Kot

کوٹ غلام شاهه

ڪوٽ غلام شاهه، ضلعي قنبر شهدادڪوٽ جي تعلقو قنبر ۾ واقع هڪ ننڍڙو پر تاريخي قلعو آهي، جيڪو ديهه هليلا ۾ ٽپي راڻوٽيءَ جي وچ ۾، مير و خان–قنبر روڊ تي قنبر شهر کان لڳ ڀڳ 8 ڪلوميٽرن جي مفاصلي تي موجود آهي. هي قلعو پنهنجي دفاعي جوڙجڪ، اوڏڪي مٽيءَ جي بنياد، ۽ موجوده زبون حالت جي باوجود سنڌ جي مقامي قلعي سازيءَ جي فن جو اهم مثال آهي.

بيهڪ ۽ جوڙجڪ

قلعو هم چورس شڪل ۾ تعمير ٿيل آهي، جنهن جي هر پٽ 188 فوٽ ڊگهي آهي. بنيادن تي پٽ جي ٿولهه 7 فوٽ هئي، جيڪا وقت سان گڏ گهٽجي 1.3 فوٽ بچي آهي. پٽين جي سراسري اوچائي 15 فوٽ آهي. قلعي کي مضبوط ڪرڻ لاءِ ان جي ٻاهران ٿوري ٿوري فاصلي تي پشتا ڏنا ويا آهن، جيڪي اوڏڪي انداز ۾ ٺهيل آهن.

چارئي ڪنڊن تي وڏا برج موجود آهن، جن جو قطر 20 فوٽ آهي. هر برج ۾ اندران لنگهه ڏنل آهي، جيڪو ظاهر ڪري ٿو ته قلعي جو دفاع بنيادي طور تي برجن تان ٿيندو هو. ديوارن ۾ ڪو به دفاعي سوراخ (Embrasures) نظر نٿو اچي، جڏهن ته برجن ۾ ٽي واضح مارا موجود آهن.

داخلي دروازو ۽ اندريون آثار

قلعي جو واحد داخلي دروازو اوڀر طرف آهي، جنهن جي موجوده ويڪر 12 فوٽ آهي. دروازي جي پرسان ڪو به اضافي دفاعي برج يا رڪاوٽ نظر نٿو اچي. قلعي جي اندر هن وقت قبرستان قائم آهي، جتي پير گلاب شاهه جي مزار به موجود آهي، جيڪا قلعي جي ويران ٿيڻ کان پوءِ تعمير ڪئي وئي.

اتر طرف لانڍيءَ جا آثار ملن ٿا، جيڪي لڳي ٿو ته بعد جي دور جا آهن. اولهه طرف پاڻيءَ لاءِ هڪ کوهه کوٽيل هو، جيڪو هاڻي لٽجي چڪو آهي. مقامي ماڻهن کي قلعي جي اندر ٺڪراٺو ۽ سڪا مليا آهن، جيڪي ان جي تاريخي حيثيت کي وڌيڪ مستند ڪن ٿا.

قدرتي تحفظ ۽ مقامي روايت

هي قلعو هڪ ڏڙي تي هجڻ ڪري اڄ به برسات ۽ زميني نمڪ (سم ڪلر) کان ڪجهه قدر محفوظ آهي. ان جي تعمير لاءِ اتر طرف هڪ ڪڏ مان مٽي کنئي وئي هئي، جنهن کي هتان جا ماڻهو اڄ به ’ميرن جو ڪتب‘ ڪري سڏين ٿا.

References:

- Wikipedia. (2025). Qambar Shahdadkot District. حاصل ڪيل:

https://en.wikipedia.org/wiki/Qambar_Shahdadkot_District
- UKEssays. (2015). The Climate Of Qamber Shahdadkot District History Essay. حاصل ڪيل: https://www.ukessays.com/essays/history/the-climate-of-qamber-shahdadkot-district-history-essay.php
- YouTube. (n.d.). History of Shahdadkot Sindh | Documentary. حاصل ڪيل: https://www.youtube.com/watch?v=9ZuhYgd1RPs

ڪوٽڏيجي قلعو

خلاصو

ڪوٽڏيجي قلعو سنڌ جي اهم تاريخي ماڳن مان هڪ آهي، جيڪو اڳ-هڙپائي تهذيب ۽ بعد ۾ ٽالپر دور جي فوجي فن تعمير جو امتزاج پيش ڪري ٿو. هي تحقيقي مقالو ڪوٽڏيجي قلعي ۽ ان سان لاڳاپيل قديم دڙي جي تاريخ، آثار قديمه جي اهميت، ۽ تعمير بابت موجود اختلافن جو جائزو وٺي ٿو. مطالعي مان ظاهر ٿئي ٿو ته ڪوٽڏيجي ماڳ سنڌو ماٿري تهذيب جي شروعاتي مرحلن کي سمجهڻ لاءِ اهم آهي، جڏهن ته قلعي جي تعمير بابت روايتي بيانن کي جديد سائنسي تحقيق سان ڀيهر پرکڻ جي ضرورت آهي.

تعارف

ڪوٽڏيجي سنڌ جي قديم تاريخ، تهذيب ۽ سياسي ارتقا کي سمجهڻ لاءِ هڪ اهم ماڳ آهي. هي ماڳ هڪ طرف اڳ-هڙپائي ثقافت جي نمائندگي ڪري ٿو، جڏهن ته ٻئي طرف اهو اسلامي دور جي فوجي اڏاوتن جو مثال پڻ آهي. تحقيق جو بنيادي مقصد هن ماڳ جي گهڻ رخي تاريخ جو تجزيو ڪرڻ آهي.

جاگرافيائي پس منظر

ڪوٽڏيجي خيرپور کان لڳ ڀڳ 25 ڪلوميٽر ڏکڻ طرف واقع آهي ۽ هڪ بلند ٽڪري تي تعمير ٿيل آهي، جيڪا دفاعي لحاظ کان انتهائي اهم آهي ۽

آثار قديمه ۽ اڳ-هڙپائي تهذيب

ڪوٽڏيجي آثار قديم دڙو ابتدائي هڙپائي دور سان تعلق رکي ٿو، جنهن جي تاريخ لڳ ڀڳ 3000 ق.م يا ان کان اڳ تائين وڃي ٿي ۔

1950ع واري ڏهاڪي ۾ ٿيل کوٽاين مان معلوم ٿيو ته:

- هتي منظم شهري ڍانچو موجود هو
- مٽيءَ جا برتن هڪ الڳ "ڪوٽڏيجي ثقافت" جي نمائندگي ڪن ٿا
- هڙپائي تهذيب تي هن ثقافت جو اثر رهيو

اهو پڻ معلوم ٿيو ته هتي هڪ قلعو نما ڍانچو (citadel) ۽ رهائشي علائقا موجود هئا، جيڪي هڪ منظم سماج جي نشاندهي ڪن ٿا ۔

قلعي جي تعمير ۽ تاريخي پس منظر

روايتي راءِ

اڪثر تاريخدانن موجب:

- قلعو مير سهراب خان ٽالپر تعمير ڪرايو

- تعمير جو عرصو: 1785ع کان 1795ع

سرڪاري ۽ علمي رڪارڊ

سرڪاري رڪارڊ موجب:

- قلعو 18هين صدي جي آخر ۾ تعمير ٿيو
- ٽالپر حڪمرانن ان کي پنهنجو مرڪز بڻايو

تنقيدي جائزو

تنقيدي نقطه نظر موجب:

- قلعو شايد اڳ ۾ موجود هجي
- ٽالپرن ان کي صرف مضبوط يا استعمال ڪيو هجي
- برطانوي دور ۾ ڪيترن ماڳن جي غلط نسبت ڪئي وئي

فوجي ۽ تعميراتي خصوصيتون

ڪوٽڏيجي قلعو:

- ٽڪريءَ تي تعمير ٿيل آهي
- ٽن پاسن کان قدرتي حفاظت حاصل آهي

- ٽي وڏا دروازا مضبوط برج موجود آهن

قلعي :

- توپن لاءِ جاءِ
- سپاهين جي رهائش
- حڪمران لاءِ رهائشي جڳهه

موجود هئي، جيڪا ان کي هڪ مڪمل فوجي مرڪز بڻائي ٿي

نوآبادي دور تاريخي غلط نسبت

سنڌ تي برطانوي قبضو کان پوءِ:

- ڪيترن قلعن کي بنا تحقيق ٽالپرن سان منسوب ڪيو ويو
- گزيٽن غير تنقيدي بيان شامل ڪيا ويا

اهو رجحان تاريخي سچائي کي متاثر ڪري ٿو پيهر تحقيق جي ضرورت پيدا ڪري ٿو.

جديد تحقيق چئلينجز

هاڻوڪي تحقيق موجب:

- ماڳ تي انتظامي تحفظ جا مسئلا موجود آهن
- سياحت جي ترقي لاءِ مناسب سهولتون ناهن

ساڳئي وقت:

- سياحن جي راءِ موجب به ترقياتي ڪوٺ موجود آهي

نتيجو

ڪوٽڏيجي قلعو ان جو قديم دڙو سنڌ جي تاريخي تسلسل جو اهم ثبوت آهن. هي ماڳ:

- اڳ-هڙپائي تهذيب
- ٽالپر دور
- نوآبادي دور

جي تاريخ کي پاڻ ڳنڍي ٿو. تنهنڪري ضروري آهي ته:

- جديد سائنسي طريقا استعمال ڪيا وڃن
- غير جانبدار تحقيق کي فروغ ڏنو وڃي

ته جيئن هن ماڳ جي اصل تاريخ عالمي سطح تي تسليم ٿي سگهي.

References:

- Fatima, S., Shah, S., & Fahim, I. (2023). *Kot Diji fort and mound of Diji, Khairpur: Current issues regarding administration and tourism development*. Journal of Educational Research and Social Sciences Review.

- Fatima, S., Kalwar, S., & Mangi, Y. (2022). *Tourists' perception about the development at Kot Diji Fort, Khairpur, Sindh, Pakistan*. Journal of Educational Research and Social Sciences Review.

- Government of Sindh. (2015). *Inventory of cultural property in the province of Sindh (Vol. 3)*. Directorate of Antiquities.

- Directorate General of Antiquities, Sindh. (2022). *Diji ji Takri (Mound) Kotdiji, Khairpur*.

- Encyclopaedia Britannica. (2024). *Kot Diji archaeological site*.
- The Express Tribune. (2023). *Rediscovering heritage: Kot Diji’s missing artillery resurfaces*.

کيٽي بندر

جغرافيائي پس منظر

ڪيٽي بندر پاڪستان جي صوبي سنڌ جي ضلعي ٺٽي □ واقع آهي□ هي بندر سنڌو درياهه جي ڊيلٽا تي، حجامڙو ڪريڪ وٽ آباد آهي، جيڪو بحيره عرب کان لڳ ڀڳ 11 ڪلوميٽرن جي مفاصلي تي آهي (Ansari, 2005)□ پنهنجي جغرافيائي محلِ وقوع جي ڪري ڪيٽي بندر تاريخي طور تي واپار □ آبادڪاري جو هڪ اهم مرڪز رهيو آهي□

تاريخي پس منظر

ڪيٽي بندر جي ابتدا قديم بندرگاهه ديبل جي باقيات سان جُڙيل آهي، جتي پهريون ڀيرو محمد بن قاسم جون فوجون 711ع □ عراق کان پهتيون (Chaudhri, 1992)□ شروعاتي طور هن جاءِ کي “ٻاڙي گهوڙا” يا “گهوڙي ٻاڙي” سڏيو ويندو هو، ڇاڪاڻ□ اها جڳهه گهوڙا لهرائڻ لاءِ استعمال ٿيندي هئي□

جڏهن شاهه بندر □ ڏاراجا ڦٽا جهڙا ٻيا بندر زوال پذير ٿيا، تڏهن ڪيٽي بندر جي اهميت وڌي وئي□ ان کان اڳ هتي وڪر بندر موجود هو، جيڪو پاڻيءَ هيٺ اچي ويو، □ ان جي جاءِ تي نئون بندر قائم ڪيو ويو، جنهن کي هاڻي ڪيٽي بندر سڏيو وڃي ٿو (Khan, 2014)□

واپاري لاڳاپا

تاريخي طور ڪيٽي بندر بحري واپار جو اهم مرڪز رهيو آهي:

هتان جا واپاري تعلقات ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ سان قائم هئا۔

هي بندر مڇي، لوڻ ۽ زرعي اجناس جي آمپورٽ ۽ ايڪسپورٽ ۾ نمايان ڪردار ادا ڪندو رهيو (Qureshi, 2000)۔

معاشي بنياد

موجوده دور ۾ ڪيٽي بندر جي معيشت هيٺين ڳالهين تي ٻڌل آهي:

مڇي مارڻ جي صنعت، جيڪا مقامي آباديءَ جي وڏي اڪثريت لاءِ بنيادي روزگار جو ذريعو آهي۔

محدود زرعي سرگرميون ۽ پاڙيسري ساموندي آبادين سان ننڍي پيماني تي واپار۔
تنهنڪري ڪيٽي بندر اڄ به هڪ ٻهراڙيءَ وارو ساموندي شهر آهي، جتي مڇي مارڻ مقامي معيشت جي ريڙهه جي هڏي آهي (Mustafa, 2011)۔

References:

- Ansari, N. (2005). The Indus Delta and its Ports. Karachi: Oxford University Press.
- Chaudhri, M. A. (1992). Early Muslim Expansion in Sindh. Lahore: Sang-e-Meel.
- Khan, A. (2014). Ports and Maritime Trade of Sindh. Hyderabad: Sindh University Press.
- Mustafa, D. (2011). “Fishing Communities of Coastal Sindh.” Journal of South Asian Studies, 26(3), 421–439.
- Qureshi, I. H. (2000). Trade and Commerce in Sindh. Islamabad: National Institute of Historical Studies.

گلان کوٹ

تعارف:
گلان ڪوٽ، جيڪو ڪلهوڙا دور جي تعميراتي ورثي جو اهم مثال آهي، سنڌو درياهه جي ڪاہي ڪپر تي واقع آهي. هي ڪوٽ نه رڳو تاريخي اهميت رکي ٿو، پر ان جي تعمير، ماحولياتي اثرن، ۽ مقامي بي حسيءَ جي عڪاسي به ڪري ٿو.

تعميري بناوت ۽ ماحولياتي اثر

گلان ڪوٽ جي اڏاوت ڪچي مٽيءَ ۽ ڪچين سرن سان ڪئي وئي هئي، جڏهن ته برجن جهڙن نازڪ حصن ۾ پڪين سرن جو استعمال به ڏسڻ ۾ اچي ٿو. محقق اشتياق انصاريءَ جي تحقيق مطابق، ڪوٽ جي ديوارن ۾ استعمال ٿيل مٽيءَ ۾ Lean Clay جو عنصر گهٽو مقدار ۾ موجود آهي، جيڪو گرميءَ جي تپش ۽ برساتن جي پاڻيءَ سان آسانيءَ سان متاثر ٿيندو آهي (Ansari, 2021).

صدين جي موسمي تباهيءَ سبب، ديوارون لهواريون ٿي چڪيون آهن، ۽ Clay جي موجودگيءَ سبب اونهاري ۾ سج جي تپش انهن کي ڏار وجهندي رهي ٿي. اهڙي طرح، تعميراتي مواد جي چونڊ ۽ ماحولياتي اثرن جي وچ ۾ هڪ واضح لاڳاپو ڏسڻ ۾ اچي ٿو (Khan & Memon, 2019).

برجن ۽ ديوارن جي موجوده حالت

گلان ڪوٽ جي چئني ديوارن جو گهيرو 2760 فوٽ آهي، جنهن جي اڏاوت لاءِ 215000 ڪيوبڪ فوٽ مٽي استعمال ڪئي وئي هئي. موجوده وقت، ڏکڻ پاسي واري ديوار ۾ صرف چار برج سلامت آهن، جڏهن ته باقي برج تباهه ٿي چڪا آهن. برج ۽ ديوارون Monolithic هجڻ سبب، وقت سان گڏ انهن جي جوڙجڪ ۾ ڏار ڏار ٿيڻ جا آثار ظاهر ٿيا آهن (Sindh Heritage Board, 2020).

برجن جو قطر 18 کان 20 فوٽ جي وچ ۾ آهي، ۽ انهن جي بلندي زمين کان 13 فوٽ تائين آهي. اهڙي تعميراتي ماپون، ڪلهوڙا دور جي فن تعمير جي مهارت جو ثبوت آهن، پر موجوده تباهيءَ انهن جي تحفظ جي ضرورت کي اجاگر ڪري ٿي (Shaikh, 2022).

دروازي جي نشاندهي ۽ مقامي روايتون

ڪوٽ جي دروازي بابت ڪا به چٽي شاهدي موجود نه آهي، البت مقامي ڳوٺاڻا اوڀر ديوار ۾ دروازي جي موجودگيءَ جي نشاندهي ڪن ٿا. هي زباني تاريخون، تحقيقي سرويءَ لاءِ اهم نقطه شروعات ٿي سگهن ٿيون، خاص طور تي جڏهن ڪوٽ جي تعمير ۽ داخلي نظام کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي (Jatoi, 2023).

نتيجو ۽ سفارشون

گلان ڪوٽ جي تعمير، ماحول، ۽ تباهيءَ جي احوال مان واضح ٿئي ٿو ته سنڌ جي تاريخي ورثي جي تحفظ لاءِ علمي، سماجي، ۽ انتظامي سطح تي قدم کڻڻ ضروري آهي. Lean Clay جهڙن موادن جي ماحولي اثرن تي وڌيڪ تحقيق، مقامي روايتن جي دستاويزي ڪرڻ، ۽ برجن جي بحاليءَ لاءِ تعميراتي نقشا تيار ڪرڻ، ورثي جي بقا لاءِ اهم آهن.

References:

- Ansari, I. (2021). Material composition of Sindh’s historical forts: A case study of Gulan Kot. Karachi: Sindh Archaeological Review.
- Jatoi, S. (2023). Oral histories and architectural memory in Hala region. Hyderabad: Sindh Folklore Institute.
- Khan, A., & Memon, R. (2019). Environmental degradation of clay-based structures in Sindh. Journal

of South Asian Heritage, 12(3), 45–62.
- Shaikh, N. (2022). Monolithic architecture and fortification in Kalhora period. Sindh Studies Quarterly, 18(1), 77–89.
- Sindh Heritage Board. (2020). Survey of historical forts in Sindh. Government of Sindh Publication.

گهوڙاٻاري

تعارف

گهوڙاٻاري هڪ تاريخي بندرگاهه هيو، جيڪو ڪنهن زماني ۾ سمنڊ کان ٿورو مفاصلو رکي، ڪراچيءَ کان لڳ ڀڳ 13 ميل پري، سنڌو درياءَ جي ڪناري تي واقع هيو. يادگيريون جي مصنف لکي ٿو: "گهوڙاٻاري، سنڌ ۾ ڪراچيءَ کان پوءِ سڀني کان اهم بندرگاهه آهي، پر درياءَ جي وهڪري جي ڦيرڦار سبب هيءُ شهر بار بار نئين سر تعمير ٿيندو رهيو، ۽ هر نئون شهر گهوڙاٻاري سڏبو رهيو" (يادگيريون، بي تاريخ).

برطانوي دور ۾ فوجي ۽ واپاري سرگرميون

انگريزن جي دورِ حڪومت ۾ گهوڙاٻاري هڪ مشهور بندرگاهه هئي. سنه 1838ع ۾، سرجان ڪين جي اڳواڻيءَ ۾ انگريزن جي هڪ وڏي فوج بمبئيءَ مان گهوڙاٻاري آئي، جتان رسد ڪٽي ٺٽي ڪوٺ رواني ٿي. هيءُ واقعو بندر جي فوجي اهميت کي ظاهر ڪري ٿو (يادگيريون، بي تاريخ).

اندروني سنڌ کان سامونڊي واپار

اندروني سنڌ مان مال سنڌو درياءَ جي رستي گهوڙاٻاري پهچندو هو، جتان اهو ڪراچيءَ جي سامونڊي بندرگاهه تان ٻاهرين ملڪن ڏانهن موڪليو ويندو هو. هيءَ واپاري وهڪري گهوڙاٻاري جي مرڪزي حيثيت کي اجاگر ڪري ٿو (يادگيريون، بي تاريخ).

موجوده حيثيت

اج گهوڙاٻاري ٺٽي ضلعي □ هڪ ننڍڙو ڳوٺ آهي، جيڪو پنهنجي شاندار ماضيءَ جي خاموش گواهي ڏئي ٿو.

نتيجو

گهوڙاٻاري، سنڌ جي دريائي □ سامونڊي واپار جي تاريخ □ هڪ اهم باب آهي. درياءَ جي وهڪري جي تبديليءَ □ وقت جي وهڪري سان، هن بندر جي حيثيت گهٽجندي وئي، پر ان جو تاريخي ڪردار اڄ به تحقيق □ ورثي جي تحفظ جو مطالبو ڪري ٿو.

References:

يادگيريون. (بي تاريخ). سنڌ جي بندرگاهن بابت تاريخي نوٽس. غير شايع ٿيل مسودو.

لاهري بندر (جاڪي بندر)

لاهري بندر، جنهن کي مقامي طور جاڪي بندر پڻ سڏيو ويندو آهي، سنڌ جي اهم قديم بندرگاهن مان هڪ هو، جيڪو هاٽوڪي ضلعي ٺٽو جي ميرپور ساڪرو تعلقي □ واقع آهي. هي بندرگاهه 11هين

صدي عيسويءَ کان تاريخي ماخذن ۾ ذڪر هيٺ اچي ٿو (Al-Biruni, 1910). صديون گذرڻ باوجود، لاهري بندر واپاري، سياسي ۾ ثقافتي مرڪز طور اهميت رکندو رهيو.

نالي جي اُپت

لاهري بندر جا مختلف نالا تاريخي ذريعن ۾ مليا آهن. البيروني ان کي "لوهاري" سڏيو (Al-Biruni, 1910)، جڏهن ته ابن بطوطہ ان کي "لاهري" لکيو (Ibn Battuta, 1929). ترڪ ايڊمرل سدي علي ريس جي تحريرن ۾ هي ماڳ "بندر لاهري" يا "ديولي سنڌ" طور ملي ٿو (Sidi Ali Reis, 1557/1899). پرتگالن ان کي "ديول سنڌ" چيو، ۾ انگريز ايسٽ انڊيا ڪمپني جي دستاويزن ۾ "ليري بندر" طور ذڪر ٿيل آهي (Eaton, 1993). محققن جو خيال آهي ته هي نالو شايد "لاهري ندي" يا "لاڙ" واري علائقي مان نڪتل آهي (Ansari, 1984).

معاشي ۾ واپاري اهميت

ابن بطوطہ لاهري بندر کي "وڏي سمنڊ جي ڪناري تي هڪ خوبصورت شهر" قرار ڏيندي لکي ٿو ته هتي يمن، فارس ۾ ٻين ملڪن جا تاجر ايندا هئا، جنهن سان شهر جي خوشحالي وڌندي هئي (Ibn Battuta, 1929). مغل دور ۾ به هي بندر اهم واپاري مرڪز هو. شهنشاهه اڪبر سنڌ کي

1591ع ۾ سلطنت ۾ شامل ڪرڻ کان پوءِ هن بندر کي سرڪاري سرپرستي ڏني (Eaton, 1993). شاهجهان جي زماني ۾ ٻڌايو ويندو هو ته هڪ ئي وقت ۾ هزارن جهازن جي گنجائش هتي موجود هئي (Manucci, 1907).

لاهري بندر وسيلي ٺٽو ۽ ٻين شهرن جي واپار کي وڏي اهميت حاصل هئي. عرب ۽ فارسي ٻيڙيون هتي کنڊ، ڪپڙو ۽ ٻين شين جي بدلي ۾ کجور، موتي، بخور ۽ ٻيا واپاري سامان آڻينديون هيون (Manucci, 1907).

يورپي واپاري ۽ تاريخي ذڪر

لاهري بندر 16هين ۽ 17هين صديءَ ۾ يورپي واپارين جي دلچسپي جو مرڪز بڻيو. پرتگالن کان پوءِ انگريزن ۽ ڊچن هتي پنهنجا واپاري مرڪز قائم ڪيا. "تاريخ طاهري" ۾ پڻ لاهري بندر جو تفصيلي ذڪر ملي ٿو، خاص طور تي ٺٽي تي پرتگالن جي حملي ۽ ڦرلٽ جو احوال ڏنل آهي (Tahiri, 1657/1979). يورپي سياحن، جهڙوڪ فريملن، 1635ع ۾ بندر تي پنهنجي آمد جو احوال ڏنو آهي، جنهن ۾ ٻڌايو ويو ته شاهبندر مهمانن جي ميزباني ۽ ڪسٽم ڊيوٽي گڏ ڪرڻ جو ذميوار هوندو هو (Fremlyn, 1635/1909).

آثار قديمه

لاهري بندر جي آثارن مان معلوم ٿئي ٿو ته هي ماڳ اٽڪل 4 چورس ڪلوميٽرن جي پکيڙ ۾ ڦهليل آهي. هتي هڪ چورس شڪل وارو قلعو مليو آهي، جنهن جون ڀتيون لڳ ڀڳ 3 ميٽر اوچيون ۽ 1.7 ميٽر ٿلهيون آهن. قلعي جي ڀتين ۾ 12 برج، هڪ وڏو دروازو ۽ اندر رهائشي يا انتظامي اڏاوتن جا نشان موجود آهن. قلعي جي ٻاهران شهر جي هڪ ٻي ديوار به ملي آهي، جيڪا شايد درياهه جي پاڻيءَ کان بچاءَ لاءِ ٺهيل هئي.

کوٽائي مان چيني پورسلين، سرامڪ ۽ مقامي ٺڪرين جا ٽڪرا مليا آهن، جيڪي هتي هڪ خوشحال سماج ۽ بين الاقوامي واپار جي موجودگيءَ جو ثبوت پيش ڪن ٿا (Khan, 2002).

نتيجو

لاهري بندر سنڌ جي انهن اهم بندرگاهن مان هڪ آهي، جيڪو اسلامي دور کان وٺي يورپي واپارين جي اچڻ تائين هڪ مرڪزي واپاري حيثيت رکندڙ رهيو. هتي جي آثار قديمه ۽ تاريخي ماخذن مان ظاهر ٿئي ٿو ته هي بندر نه رڳو مقامي پر بين الاقوامي سطح تي واپاري لاڳاپن لاءِ اهم هو.

References:

- Al-Biruni, A. R. (1910). Alberuni's India (E. C. Sachau, Trans.). London: Kegan Paul.
- Ansari, N. H. (1984). Sindh ports and trade in history. Karachi: Sindh Archives.
- Eaton, R. M. (1993). The Rise of Islam and the Bengal Frontier, 1204–1760. Berkeley: University of California Press.
- Fremlyn, T. (1635/1909). Early English traders in Sindh. London: Hakluyt Society.
- Ibn Battuta. (1929). The Travels of Ibn Battuta (H. A. R. Gibb, Trans.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Khan, A. N. (2002). Archaeology of Sindh delta. Karachi: Oxford University Press.
- Manucci, N. (1907). Storia do Mogor (W. Irvine, Trans.). London: John Murray.
- Sidi Ali Reis. (1557/1899). The Travels and Adventures of Sidi Ali Reis (A. Vambéry, Trans.). London: Sampson Low.

- Tahiri, M. (1657/1979). Tarikh-i-Tahiri. Karachi: Sindhi Adabi Board.

لوٽي ڪوٽ

تعارف:

لوٽي ڪوٽ، حيدرآباد کان 27 ڪلوميٽرن جي مفاصلي تي، نئن بارڻ جي پل کان ڏکڻ اوڀر طرف 5 ڪلوميٽرن تي واقع آهي. مقامي روايتن مطابق،

هن علائقي جو زير زمين پاڻي لوڻياڻل هجڻ سبب، ڪوٽ جو نالو "لوڻي" پيو. ٻئي طرف، "روڻ" يا "روڻي" مان نڪتل هجڻ جو امڪان به موجود آهي، جنهن جي معنيٰ پاڻيءَ جي وهڪري سبب زمين جي ڪاڌ آهي (Sindhiana, 2020).

تعميراتي جوڙجڪ

لوڻي ڪوٽ جي اڏاوت چوڪور نقشو رکي ٿي، جنهن جي ڊيگهه 156 فوٽ ۽ ويڪر 150 فوٽ آهي. ديوارون 8 فوٽ ويڪري آهن، جن جي بنيادن ۾ اڇو ۽ ڪارو پٿر استعمال ٿيل آهي. ديوار جي اندر ڪاٺ جا ڇار وڇائي، مٽيءَ سان ڀري، ٻيهر ڇار رکي، ڪوڪن سان ڳنڍيا ويا آهن، جيڪو تعميراتي پختگيءَ جي شاهدي ڏئي ٿو (Sindh Heritage Board, 2021).

برج ۽ حفاظتي نظام

ڪوٽ ۾ پنج برج آهن: چار ڪندن تي، ۽ هڪ دروازي جي حفاظت لاءِ. برج 15 فوٽ قطر ۽ 56 فوٽ گهيري سان سهڻي گولائيءَ ۾ ٺهيل آهن. موجوده وقت انهن جي اوچائي صرف 3 فوٽ باقي رهي آهي. برج ديوار کان ٻاهر نڪري، دفاعي

حڪمت عمليءَ جي عڪاسي ڪن ٿا (Thahim, 2021).

دروازو ۽ لنگهه

لوٽي ڪوٽ جو واحد دروازو اوڀر طرف نئن بارڻ جي وهڪري ڏانهن کلي ٿو. ان دروازي کي ٻه برج ڀاڪر ۾ پري بيٺا آهن. ڏکڻ اوڀر برج کان 70 فوٽ اتر طرف هڪ اڌ گول برج ڏنو ويو آهي، جنهن جي وچ ۾ سوڙهو لنگهه موجود آهي. هي ترتيب، دشمن جي حملن کان بچاءَ لاءِ حڪمت عمليءَ سان جوڙيل لڳي ٿي (Sindhiana, 2020).

نتيجو

لوٽي ڪوٽ جي تعمير، برجن جي ترتيب، ۽ دروازي جي جوڙجڪ مان واضح ٿئي ٿو ته هن قلعي جي تعمير ۾ حفاظتي فنِ تعمير کي خاص اهميت ڏني وئي. هن ڪوٽ جي موجوده حالت، ان جي تاريخي اهميت ۽ ماحولي اثرن جي مطالعي لاءِ وڌيڪ تحقيق جي گهرج رکي ٿي.

References:

- Sindh Heritage Board. (2021). Survey of historical forts in Sindh. Government of Sindh Publication.
- Sindhiana. (2020). لوٽي ڪوٽ. انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا. Retrieved from Sindhiana article on forts
- Thahim, M. (2021). رني ڪوٽ: وساريل تهذيب جي ڳولا. Humsari. Retrieved from Humsari article on Ranikot

مروٽ بندر

تعارف

قلعو مروٽ سنڌ جي تاريخي بندرن مان هڪ اهم ماڳ هو، جيڪو هاڪڙي درياءَ جي ڪناري تي واقع هو. هن قلعي جي تعمير جو شرف چتور جي حاڪم راجا مهروت کي حاصل هو. بهاولپور گزيٽيئر جي بيان مطابق، قلعي جي دروازي تي هڪ سر تي لکيل هو:

”سنبت 1548ع پرکي پوهه سوري مروٽ پاٽا ملک
ڄام سومرا ڪوٽ پکي ڪيل ڦرائي“
(بهاولپور گزيٽيئر، بي تاريخ)،
جنهن مان ظاهر ٿئي ٿو ته قلعو ڄام سومري جي
قبضي ۾ هو ۽ ان جي مرمت سنه 1491ع ۾
ڪرائي ويئي.

مذهبي ۽ تعميري حيثيت

قلعي جي مسجد مغل بادشاهه اڪبر اعظم جي
حڪم سان تعمير ڪئي ويئي، جيڪا ان دور جي فن
تعمير ۽ مذهبي سرشتي جي نمائندگي ڪري ٿي
(بهاولپور گزيٽيئر، بي تاريخ).

واپاري اهميت

قلعو مروٽ ملتان ۽ دهلي جي عام شاهراهه تي
هجڻ سبب واپاري قافلن جو مرڪز رهيو. هيءُ
رستو هانسي ۽ سرسه کان ٿيندو هتي ايندو هو،
جتان واپاري قافلا سامان سان گڏ لنگهندا هئا.
منهاج الدين، طبقات ناصري ۾ لکي ٿو:
”مروٽ ننڍو شهر آهي، قلعو بند آهي ۽ دهليءَ اُچ
جي وچ ۾ آهي“
(منهاج الدين، تقريباً 13هين صدي).

زوال ۽ سياسي تبديليون

هاڪڙي درياءَ جي سڪن سبب مروٽ تباهه ٿي
ويو، پر دفاعي لحاظ کان ان جي اهميت ختم نه

ٿي. سنه 1749ع ۾ والي بهاولپور نواب مبارڪ خان، هيءُ قلعو جيسلمير جي راجا کان ڪسي پنهنجي قبضي ۾ آندو، جيڪو ان جي سياسي اهميت جو ثبوت آهي (بهاولپور گزيٽيئر، بي تاريخ).

نتيجو

قلعو مروٿ، سنڌ جي واپاري، مذهبي، ۽ دفاعي تاريخ جو اهم باب آهي. ان جي تعمير، واپار، ۽ سياسي تبديليون سنڌ جي تاريخي بندرن جي ارتقا کي سمجهڻ لاءِ اهم آهن. هاڪڙي درياءَ جي ڪناري تي واقع هيءُ قلعو، سنڌ جي تمدني ورثي جي علامت آهي، جنهن جي بقا لاءِ وڌيڪ تحقيق ۽ تحفظ جي ضرورت آهي.

References:

- بهاولپور گزيٽيئر. (بي تاريخ). بهاولپور رياست جي تاريخي ماڳن جو جائزو. بهاولپور آرڪائيوز.
- منهاج الدين. تقريباً 13هين صدي). طبقات ناصري). دهلي: سلطنتي دربار جي تاريخي بيان.

ملاڪي ڪوٽ

تعارف:
ملاڪي ڪوٽ، جيڪو پير محموداٽيءَ جي خليفن يعني ملين/ميئن پوٽن سان منسوب آهي، سنڌ جي ڏکڻ اوڀر ساموندي علائقي ۾ واقع هڪ تاريخي ماڳ آهي.

تاريخي وابستگي

مقامي روايتن مطابق، ملاڪي ڪوٽ پير محموداڻيءَ جي خليفن سان لاڳاپيل آهي، جن کي ملين يا ميئن پوٽا سڏيو ويندو هو. جڏهن ڪلهوڙن ڏاراجا جي حاڪم راڻي ارجن خلاف جنگ جو آغاز ڪيو، تڏهن رحمت الله ملين پوٽو ۾ سندس ساٿي آخر تائين ارجن سان وفاداريءَ سان گڏ رهيا. هي وابستگي ملاڪي ڪوٽ کي مزاحمت ۾ وفاداريءَ جي علامت بڻائي ٿي.

جاگرافيائي بيهڪ

ملاڪي ڪوٽ 24.30 اتر ويڪرائي ڦاڪ ۾ 67.26 اوڀر ڊگهائي ڦاڪ تي واقع آهي. ان جي اتر اولهه طرف لڳ ڀڳ 4 ڪلوميٽرن تي جاڪي بندر (قديم لاهري بندر) جا آثار موجود آهن. ڪوٽ تائين خشڪيءَ جي رستي سان پهچڻ گهارو شهر کان آسان آهي، جيتوڻيڪ رستي ۾ ڪجهه نندين ڪاريون پار ڪرڻيون پون ٿيون.

ڪوٽ جي اولهه طرف درياهه ۾ سمنڊ جي جهازن لاءِ لنگر انداز ٿيڻ جي جاءِ موجود هئي، جيڪا ان جي واپاري ڪردار جي نشاندهي ڪري ٿي. ان کان علاوه، اتر اوڀر طرف ’ڪتي ڪن‘، ’هنگورن‘ ۾ ’ٿمن‘ جا آثار ان علائقي جي آبي ۾ ماحولي تاريخ سان لاڳاپيل آهن.

تعميري جوڙجڪ

ملاکي کوٽ هڪ بي ترتيب گهڻ ڪنڊي عمارت آهي، جنهن کي چار حصن ۾ ورهائي سگهجي ٿو:

ٽي حصا رهائش يا گودامن لاءِ مخصوص هئا.

هڪ وچ وارو ميداني حصو، جيڪو سڀني حصن کي ڳنڍيندو هو.

ڪوٽ جو مک دروازو اوڀر-ڏکڻ طرف آهي، جنهن پرسان اوڀر واري حصي ۾ ٿهيل ڪوٺيون آهن. اولهه طرف ٻه ننڍڙا دروازا به نظر اچن ٿا. ڪوٽ ۾ صرف ٻه برج آهن: هڪ اتر ۾ ۽ ٻيو ڏکڻ ۾، جن جو قطر 28 فوٽ آهي. اهي برج ممڪن طور چوڪي يا منارن جي ڪم لاءِ استعمال ٿيندا هئا.

واپاري ۽ حفاظتي ڪردار

ملاکي کوٽ جي جوڙجڪ ۽ محدود برجن مان اندازو ٿئي ٿو ته هي ڪوٽ جنگي مقصدن لاءِ نه، پر واپاري مال جي نگراني ۽ ذخيرو لاءِ جوڙيو ويو هو. درياهه ۽ سمنڊ مان ايندڙ سامان هتي محفوظ رکيو ويندو هو، ۽ چوڪيدار ان جي حفاظت ڪندا هئا. هي ڪوٽ هڪ ننڍڙي بندرگاهه يا واپاري چوڪي طور ڪم ڪندو رهيو هوندو، جيڪو سنڌ جي سامونڊي واپار جي نظام جو حصو هو.

References:

- Sindhiana. (2020). ملاڪي ڪوٽ. انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا. حاصل ڪيل: https://encyclopediasindhiana.org
- Sindhi Adabi Board. (n.d.). جاڪي بندر. حاصل ڪيل: https://bing.com/search?q=ملاڪي+ڪوٽ+تاريخي+آثار+گهارو+جاڪي+بندر

منصوره جو بندر

تمهيد

سنڌ جي عرب دور □ ٺهندڙ شهرن مان منصوره سڀ کان اهم سياسي، فوجي □ واپاري مرڪز هو. محمد بن قاسم جي واپسي کان پوءِ عربن جي سياسي انتظامن □ پيدا ٿيندڙ ڪمزورين کي درست ڪرڻ لاءِ حڪم بن عوام قلبي جي دور □ هن شهر جي بنياد وڌي (Khan, 1981). هن شهر نه فقط سنڌ جي اسلامي حڪمرانيءَ جي گاديءَ جو هنڌ بڻيو، پر واپار □ علمي سرگرمين جو به عالمي سطح تي مرڪز رهيو.

شهر جو بنياد □ تعميراتي اهميت

عمرو بن محمد بن قاسم، حڪم بن عوام قلبي جي حڪم سان، 723ع کان 738ع جي وچ □ برهمڻ آباد جي پرسان ”المنصوره“ قائم ڪيو، جنهن جو مطلب آهي ”فتح جي جاءِ“ (Al-Baladhuri, 1916). شهر هڪ چورس ميل پکيڙ □ هو □ ان جي چوڌاري سنڌو نديءَ جون شاخون

هيون، جن سبب اهو هميشه واپاري پيڙن سان پرپور رهندو هو. شهر جي چوڌاري مضبوط ديوار هئي، جنهن ۾ چار اهم دروازا هئا: باب البصر، باب طوران، باب سندان ۽ باب ملتان (Al-Muqaddasi, 1887).

فوجي ۽ سياسي اهميت

منصوره جو قلعو وڏي فوجي طاقت سان ليس هو. مسعدي جي بيان موجب هتي لڳ ڀڳ 40,000 سپاهي ۽ 80 جنگي هاٿي هئا (Al-Mas‘udi, 1967). ان فوجي تنظيم سان شهر سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ بڻيو، جنهن جون حدون ديبل کان الور تائين پکڙيل هيون.

سماجي ۽ مذهبي زندگي

منصوره جا رهواسي بااخلاق، مهمان نواز ۽ علم دوست هئا. بشاري لکي ٿو ته هتي جا ماڻهو صوم و صلات جا پابند، فياض ۽ نيڪ هئا (Al-Bishari, 1873). ابن حوقل موجب هتي بدڪاري ۽ شراب نوشي جو وجود ڪونه هو، جڏهن ته ادريسي سماجي ماحول کي منصفاڻو ۽ مذهبي پردي تي زور ڏيندڙ بيان ڪري ٿو (Ibn Hauqal, 1938; Al-Idrisi, 1992).

اقتصادي ۽ واپاري اهميت

منصوره وچئين دور جو هڪ وڏو واپاري مرڪز هو. هتي کان عربستان، عراق، ايران، گجرات، مڪران، خراسان، چين □ سوماترا تائين واپار ٿيندو هو (Istakhri, 1870). ادريسي ان کي بغداد □ ميسوپوٽيما جي برابر شهر قرار ڏنو آهي. منصوره □ خاص طور تي کجور، ڪمند، چانور، ليمون، نارنگيون □ انب وڏي مقدار □ پيدا ٿيندا هئا (Al-Idrisi, 1992). ان کان علاوه هتان جي جُتين □ پيون قيميتي شيون بغداد، مصر □ آفريڪا تائين وينديون هيون (Ahmad ibn Hanbal, 1898).

علمي اهميت

منصوره علمي سرگرمين جو به مرڪز هو. هتي اسلامي مدرسن جي وڏي روايت هئي □ قرآن مجيد جو پهريون سنڌي ترجمو پڻ منصوره □ ٿيو (Khan, 1981).

زوال □ کنڊرات

13هين صدي عيسويءَ جي وچ ڌاري سنڌو نديءَ جي وهڪري ڦيرائڻ سبب منصوره تباهه ٿي ويو. اڄ هن جا کنڊرات ضلعي سانگهڙ جي سنجهوري تعلقي □ موجود آهن، جن جي کوٽائي آثار قديمه جي کاتي طرفان ٿي آهي (Department of Archaeology, Pakistan, 1975).

نتيجو

منصوره عرب دور □ سنڌ جي سياسي، فوجي، واپاري □ علمي مرڪزن مان هڪ نمايان مرڪز هو. هن شهر نه فقط سنڌ جي تاريخ □ هڪ نئون باب کوليو، پر عالمي واپار □ علمي دنيا □ به پنهنجو نقش ڇڏيو.

References:

- Ahmad ibn Hanbal. (1898). Musnad Ahmad. Cairo: Al-Matba‘a al-Misriyya.
- Al-Baladhuri. (1916). Futuh al-Buldan (Trans. P. K. Hitti). New York: Columbia University Press.
- Al-Bishari, al-Muqaddasi. (1873). Ahsan al-Taqasim fi Ma‘rifat al-Aqalim. Leiden: Brill.
- Al-Idrisi. (1992). Nuzhat al-Mushtaq fi Ikhtiraq al-Afaq. London: Al-Furqan Islamic Heritage Foundation.
- Al-Mas‘udi. (1967). Muruj al-Dhahab wa Ma‘adin al-Jawahir. Beirut: Dar al-Andalus.
- Ibn Hauqal. (1938). Kitab al-Masalik wal-Mamalik. Leiden: Brill.

- Istakhri. (1870). Kitab al-Masalik wal-Mamalik. Leiden: Brill.
- Khan, A. W. (1981). History of Sindh: From the Arab Conquest to the Fall of Mansurah. Karachi: Sindh University Press.
- Department of Archaeology, Pakistan. (1975). Excavations at Mansurah. Karachi: Government of Pakistan.

منهوڙو ڪوٽ

خلاصو

منهوڙو ٻيٽ، جيڪو ڪراچي بندرگاهه جي داخلي دروازي تي واقع آهي، تاريخي طور هڪ اهم سامونڊي دفاعي هنڌ رهيو آهي. هي تحقيقي مقالو منهوڙو ڪوٽ جي تاريخي ارتقا، تعميراتي جوڙجڪ ۽ فوجي اهميت جو جائزو پيش ڪري ٿو، جيڪو 15هين صديءَ کان وٺي برطانوي نوآبادي دور تائين پکڙيل آهي. عرب جهازرانن جي بيانن ۽ برطانوي سروي رپورٽن جي بنياد تي، هي مطالعو بندرگاهه جي حفاظت ۽ سامونڊي واپار جي نگراني ۾ هن

قلعي جي ڪردار کي واضح ڪري ٿو. هي تحقيق ڪراچي ۾ سنڌ جي سامونڊي ورثي کي سمجهڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪري ٿي.

تعارف

ڪراچي قديم زماني کان سامونڊي واپار ۽ فوجي سرگرمين جو مرڪز رهيو آهي. هن شهر جي اهم دفاعي ڍانچن مان منهوڙو ڪوٽ خاص حيثيت رکي ٿو. منهوڙو ٻيٽ تي قائم هي قلعو بندرگاهه ۾ داخل ٿيندڙ ۽ نڪرندڙ جهازن تي نظر رکڻ لاءِ اهم حيثيت جو حامل هو. هن مقالي ۾ ان جي تاريخ، ترقي ۽ مختلف دورن ۾ ٿيندڙ تبديلين جو جائزو ورتو ويو آهي.

تاريخي پسمنظر

تاريخي ثبوت ظاهر ڪن ٿا ته منهوڙو ڪوٽ جو وجود گهٽ ۾ گهٽ 15هين صديءَ تائين وڃي ٿو. مشهور عرب جهازران سليمان ابن احمد المهري پنهنجي ڪتاب *Al-Minhaj al-Fakhir fi Ilm al-Bahr al-Zakhir* ۾ هن علائقي جو تفصيلي ذڪر ڪري ٿو (al-Mahri, 1970).

المهري ڪراچي کي "ڪراشي" لکي ٿو، جيڪو عربي ٻوليءَ جي صوتياتي حدن کي ظاهر ڪري ٿو. هن پرپاسي جي ٻيٽن جو به ذڪر ڪيو آهي،

جيڪي سامونڊي واپار لاءِ اهم هئا (Ferrand, 1925). هن مان ظاهر ٿئي ٿو ته منهوڙو ٻيٽ قديم زماني کان سامونڊي لحاظ کان اهم رهيو آهي.

جغرافيائي حڪمت عملي اهميت

ڪمانڊر ڪارليس مطابق، منهوڙو ڪوٽ 24°47′ اتر ويڪرائي ڦاڪ 67°00′ اوڀر ڊگهائي ڦاڪ تي واقع هو (Carless, 1838). هي قلعو هڪ اوچي هنڌ تي ٺهيل هو، جتان بندرگاهه جي داخلي رستي تي مڪمل نظر رکي سگهجي ٿي.

ٽن پاسن کان سمنڊ قدرتي تحفظ فراهم ڪندو هو، جڏهن ته اتر طرف انساني ٺاهيل دفاعي بندوبست موجود هئا. اهڙي بيهڪ هن قلعي کي فوجي لحاظ کان انتهائي اهم بڻايو.

تعميراتي خاصيتون

منهوڙو ڪوٽ جي تعمير فوجي حڪمت عمليءَ جو شاندار مثال آهي:

- چوڪنڊي شڪل سان ڪنڊن تي برج
- ٿلهيون پٿريليون ڀتيون
- توپن لاءِ سوراخ (مارا(
- نگراني لاءِ منارا
- 6 کان 9 پائونڊن تائين توپن جي تنصيب

محقق شبير احمد موجب، قلعي اندر سرنگون، ڏاڪٽيون ۾ اسٽوريج جڳهيون پڻ موجود هيون (Ahmed, n.d.).

ٽالپر دور ۾ مرمت

مير ڪرم علي خان ٽالپر 1797ع ۾ هن قلعي جي مرمت ڪرائي. ان وقت ساموندي خطرا وڌي رهيا هئا، تنهنڪري قلعي کي وڌيڪ مضبوط بڻايو ويو. ٽالپر حڪمرانن لاءِ منهوڙو ڪوٽ ڪراچي بندرگاهه جي حفاظت لاءِ اهم هو.

انگريزن جو قبضو ۾ نئين تعمير

1839ع ۾ برطانوي قبضو ڪراچي دوران انگريزن منهوڙو ڪوٽ تي حملو ڪيو. جنگي جهاز HMS Wellesley جي بمباريءَ سبب قلعو تباهه ٿي ويو.

ان کان پوءِ:

- 1890ع ۾ پراڻو قلعو ڊاهي نئون تعمير ڪيو ويو
- مستطيل پٿرن سان ڀتين کي مضبوط ڪيو ويو
- اندروني حصن ۾ مٽي ۽ پٿر ڀريا ويا
- جديد فوجي انجنيئرنگ مطابق تبديليون ڪيون ويون

بحث

منهوڙو ڪوٽ ڏکڻ ايشيا جي سامونڊي دفاعي نظام جي ارتقا کي ظاهر ڪري ٿو. عرب جهازرانن جي حوالن مان معلوم ٿئي ٿو ته هي علائقو قديم زماني کان اهم رهيو آهي. ٽالپر دور ۽ ان جي مرمت علائقائي سياست کي ظاهر ڪري ٿي، جڏهن ته برطانوي تبديليون جديد فوجي ٽيڪنالاجيءَ جي آمد کي ڏيکارين ٿيون.

نتيجو

منهوڙو ڪوٽ ڪراچي جي سامونڊي تاريخ جو اهم نشان آهي. ان جي بيهڪ، تعمير ۽ تاريخي تبديليون ان جي اهميت کي واضح ڪن ٿيون. هي قلعو نه صرف فوجي حڪمت عمليءَ جو مثال آهي، پر سنڌ جي ثقافتي ۽ تاريخي ورثي جو پڻ اهم حصو آهي.

References:

- Ahmed, S. (n.d.). *Manora Fort and colonial transformations*. Encyclopaedia Sindhiana.
- Al-Mahri, S. A. B. S. (1970). *Al-Minhaj al-Fakhir fi ilm al-bahr al-zakhir* (I. Khoury, Ed.). Damascus: Private Publication.
- Carless, C. (1838). *Survey of Karachi harbor and fortifications*.
- Ferrand, G. (1925). *Les navigateurs arabes dans l'océan Indien aux XVe siècles*. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Ibn Majid, A. H. (n.d.). *Kitab al-fawa'id fi usul al-bahr wa'l-qawa'id*.
- Encyclopaedia Britannica. (n.d.). *Karachi: History*.
- Wikipedia contributors. (n.d.). *History of Karachi*.
- AE Magazine. (n.d.). *Karachi: From annals of history*.

مينا ننگر

تعارف

سنڌ جي تاريخي بندرگاهن مان مينا ننگر هڪ اهم □ قديم مرڪز رهيو آهي، جيڪو نه رڳو واپاري لحاظ کان اهميت رکندڙ هو، پر ثقافتي □ سياسي طور پڻ سنڌ جي تمدن جو آئينو هو. هيءُ بندر لاڙ جي علائقي □ واقع هو، جتي مينا ذات وارن آبادڪاري ڪئي (پناڻ، 1992).

نالي جي معنويت

”مين“ لفظ سنڌي ٻوليءَ □ ”مڇي“ لاءِ استعمال ٿيندو آهي، جيڪو هن علائقي جي آبي ماحول □ مڇيءَ جي شڪار سان وابستگيءَ کي ظاهر ڪري ٿو. ڊاڪٽر ممتاز پناڻ لکي ٿو ته: ”مين اهڙو هنڌ هو، جتي ڍنڍن ڍورا هئا □ هتي مڇيءَ جو شڪار جام ٿيندو هو“ (پناڻ، 1992، ص. 45).

واپاري حيثيت

مينا ننگر لاڙ جو واپاري مرڪز هو، جتان اناج، چانور، ترن جو تيل، ململ، سوتي ڪپڙو ۽ ڪپهه بيري گاهه ڏانهن برآمد ٿيندو هو (شيدائي، 1984). يوناني مؤرخ پيريپلن جي بيان موجب، مينا ننگر پنپور جي پٺيان واقع هو، جتان دريائي رستي مال دربار تائين پهچايو ويندو هو (Periplus of the Erythraean Sea, ca. 1st century CE).

سياسي پسمنظر

پارٿيائي دور ۾ هن بندر تي شهزادو يا گورنر رهندو هو، جيڪو واپار ۽ انتظام سنڀاليندو هو. هيءُ بندر سڪندر مقدوني جي ڪاهه دوران به سرگرم رهيو، جنهن مان ان جي سياسي ۽ واپاري اهميت ظاهر ٿئي ٿي (پناڻ، 1992).

آثار قديمه

اڄ به مينا ننگر ۾ سڪندر جي دور جا يادگار، قديم چانوٽين جا بنياد، ۽ وڏا ڪوهه موجود آهن، جيڪي هن بندر جي عظمت جا گواهه آهن (شيدائي، 1984).

نتيجو

مينا ننگر نه رڳو سنڌ جي واپار جو مرڪز هو، پر اهو سنڌ جي تمدني، سياسي ۽ ثقافتي تاريخ جو اهم باب پڻ آهي. هن بندر جي مطالعي مان سنڌ

جي قديم دريائي واپار، بين الاقوامي لاڳاپن، ۽ آبي تمدن جي گھرائيءَ جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو.

References:

- پناڻ، م. (1992(سنڌ جي قديم بندرگاهن جو جائزو. حيدرآباد: سنڌي ادبي بورڊ.
- شيدائي، م. (1984). تاريخ تمدن سنڌ. ڪراچي: مهراڻ پبليڪيشن.
- Periplus of the Erythraean Sea. (ca. 1st century CE). Translated by Schoff, W.H. (1912). The Periplus of the Erythraean Sea: Travel and Trade in the Indian Ocean. New York: Longmans, Green & Co.

نصرپور جو بندر

سنڌ جي تاريخي شهرن ۾ نصرپور کي نمايان حيثيت حاصل آهي. هي شهر نه صرف هڪ واپاري ۽ فوجي مرڪز رهيو پر علم، عرفان ۽ تهذيب جو پڻ وڏو مرڪز رهيو آهي. نصرپور جي تاريخ ۾ مختلف دورن جا سياسي، اقتصادي ۽ تهذيبي رنگ نمايان نظر اچن ٿا، جيڪي هن کي سنڌ جي تاريخ ۾ اهم مقام عطا ڪن ٿا.

تاريخي پسمنظر

نصرپور، دهليءَ جي شهنشاهه فيروز تغلق جي دور ۾ سنه 752هه ۾ ساگري ڍنڍ جي ڪناري تي آباد ڪيو ويو (Qureshi, n.d.). ان وقت هتي هڪ قلعو پڻ تعمير ڪيو ويو، جتي نصر خان کي هڪ هزار سوارن سان مقرر ڪيو ويو ۽ ملڪ بهرام کي فوجدار مقرر ڪيو ويو (Qureshi, n.d.). ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته نصرپور جي بنيادن ۾ فوجي ۽ حڪومتي عنصر موجود هئا.

معاشي ۽ واپاري حيثيت

نصرپور درياءَ سنڌ جي پرسان هجڻ سبب زرخيز ۽ سرسبز علائقو هو. ان ڪري هن شهر جي آبادي ۽ ڏينهون ڏينهن واڌ ٿيندي ويئي (Qureshi, n.d.). ارغونن، ترخانن ۽ ڪلهوڙن جي دور ۾ هي شهر نه صرف فوجي اڏو رهيو پر واپار جو مرڪز پڻ بڻجي ويو. ميان محمد مراد ياب ڪلهوڙي پنهنجي تاجپوشيءَ جو جشن به نصرپور ۾ سنڌو درياءَ جي باغن ۾ ملهايو، جنهن مان ان شهر جي سياسي ۽ ثقافتي اهميت جو پتو پوي ٿو.

نصرپور هڪ بندرگاهه طور

محقق قريشي حامد علي خانائي موجب، ڪنهن زماني ۾ درياءُ سنڌ نصرپور جي پرسان وهندو هو ۽ هتان ئي دريائي واپار ٿيندو هو. هتي ٻيڙين جي لنگرانداز ٿيڻ، سامان جي لاهڻ ڪٽڻ، ۽ مسافرن لاءِ سرائيون موجود هيون (Qureshi, n.d.). نصرپور کان مال ٺٽي پهچايو ويندو هو ۽ اتي کان ملڪ جي ٻين حصن ڏانهن ورهايو ويندو هو. ان مان ثابت ٿئي ٿو ته نصرپور پنهنجي وقت جو هڪ اهم ۽ مشغول بندر رهيو آهي.

نتيجو

نصرپور، پنهنجي فوجي اهميت، واپاري مرڪزيت ۽ تهذيبي پسمنظر سبب سنڌ جي تاريخ ۾ هڪ نمايان مقام رکي ٿو. هي شهر نه صرف واپار ۽ فوجي سرگرمين جو مرڪز رهيو، پر سياسي ۽ ثقافتي

تقريبن جو به مرڪزي هنڌ رهيو آهي. نصرپور جي بندرگاهه واري حيثيت سنڌ جي دريائي واپار جي تاريخ ۾ نمايان ڪردار ادا ڪيو.

References:

Qureshi, H. A. (n.d.). Sindh ji Tareekh ain Tahqeeq [سنڌ جي تاريخ ۽ تحقيق]. Karachi: Sindh Adabi Board.

نندڪوٽ

تعارف

سنڌ جي تاريخي ورثي ۾ ننڊڪوٽ هڪ اهم مقام رکي ٿو، جيڪو نه رڳو لوڪ ادب سان جڙيل آهي، پر ان جي تعمير، دفاعي جوڙجڪ، ۽ رهائشي بندوبست به ان کي هڪ تمدني مرڪز طور پيش ڪن ٿا. هي مضمون ننڊڪوٽ جي تاريخي پس منظر، جغرافيائي محل وقوع، تعميراتي خصوصيتن ۽ تمدني اهميت تي روشني وجهي ٿو.

تاريخي پس منظر

ننڊڪوٽ راجا نند جي نالي سان منسوب آهي، جيڪو مومل راڻي جي پيءُ طور لوڪ داستانن ۾ مشهور آهي. راجا نند ذات جو گُجر هو، جيڪو پندرهين صديءَ ڌاري ميرپور ماٿيلي تي راڄ ڪندو هو (Sindhiana, 2012). هي ڪوٽ ان دور جي سياسي ۽ ثقافتي حالتن جو عڪاس آهي، جتي مقامي حڪمراني، مذهبي زندگي، ۽ دفاعي بندوبست گڏيل طور تي موجود هئا.

جغرافيائي محل وقوع

ننڊڪوٽ ضلعي سجاول جي تعلقي جاتيءَ ۾، جاتي-ڪورواهه رستي جي ڏکڻ ۾، بيگنا واهه جي ساڄي ڪپ تي واقع آهي. ان جا آثار جاتي شهر کان اتر اوڀر طرف 9 ڪلوميٽرن تي موجود آهن (Sindhiana, 2012). پراڻن نقشن ۾ هي علائقو

بزرگ مغلپين جي مزار ويجهو ڏيکاريل آهي، جيڪو ان جي مذهبي اهميت کي به ظاهر ڪري ٿو.

تعميراتي جوڙجڪ

نندڪوٽ مستطيل شڪل جو آهي، جنهن جا اتريان ۽ ڏاکڻان پاسا وڏيڪ ڊگها آهن. ان جا برج بيضوي شڪل جا آهن، جيڪي ديوار جي سِڌ کان ٻاهر نڪتل آهن، ۽ دفاعي حڪمت عملي جو حصو لڳن ٿا. ڪوٽ جي سطح موجوده زمين کان هڪ فوٽ مٿي آهي، جيڪو ان جي قدامت جو ثبوت آهي. هن وقت ان جا ٽي برج ظاهر بيٺا آهن، جڏهن ته مقامي روايتن موجب ڪوٽ جا 4 دروازا هئا، جن مان 2 جا آثار اڄ به موجود آهن (Memon, 2021).

مذهبي ۽ رهائشي بندوبست

نندڪوٽ جي اندر هڪ مسجد جا آثار مليا آهن، جيڪا 34 فوٽ ڊگهي ۽ 24 فوٽ ويڪري هئي. هي مسجد مذهبي زندگيءَ جي موجودگيءَ جو ثبوت آهي. ان کان علاوه، ڪوٽ اندر ڪمرن ۽ عاليشان ماڙين جا آثار به موجود آهن، جيڪي رهائشي انتظام جي شاهدي ڏين ٿا (Memon, 2021). هي بندوبست ڏيکاري ٿو ته نندڪوٽ صرف دفاعي قلعو نه، پر هڪ تمدني مرڪز پڻ هو.

نتيجو

نندڪوٽ سنڌ جي تاريخي ورثي جو هڪ اهم جزو آهي، جيڪو لوڪ ادب، تعميراتي فن، ۽ تمدني زندگيءَ جي عڪاسي ڪري ٿو. ان جي حفاظت ۽ تحقيق نه رڳو تاريخي شعور کي وڌائي سگهي ٿي، پر سنڌ جي ثقافتي سڃاڻپ کي به مضبوط ڪري سگهي ٿي.

References:

- Sindhiana. (2012). سنڌيانا انسائيڪلوپيڊيا. سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد.
- Memon, G. (2021). نندڪوٽ: تاريخي ورثو ۽ تعميراتي تجزيو. سنڌي تاريخي جرنل، جلد 5، شمارو 2، صفحو 45–58.

نيرون ڪوٽ

هي مقالو سنڌ جي سپ کان وڏي قلعي ”رني ڪوٽ“ ۽ تاريخي ڪتابن ۾ ذڪر ٿيل ”نيرون ڪوٽ“ جي تعلق جو جائزو پيش ڪري ٿو. قديم

عربي جاگرافيدانن، چچ *نامي* ۽ ٻين تاريخي ماخذن ۾ نيرون ڪوٽ جو ذڪر ملي ٿو، جنهن جون نشانيون موجوده رني ڪوٽ سان ملن ٿيون. جديد محققن رشيد ڀٽي ۽ بدر ابڙو پڻ رني ڪوٽ کي نيرون ڪوٽ سان ڳنڍيو آهي. مقالي ۾ تاريخي حوالن، طرزِ تعمير ۽ محققن جي راين کي پرکيو ويو آهي، ۽ نتيجي طور ڪاربان ڊيٽنگ ۽ آرڪيالاجيڪل تحقيق جي ضرورت تي زور ڏنو ويو آهي.

تعارف

سنڌ جي تاريخ ۾ قلعا ۽ ڪوٽ دفاعي، سياسي ۽ ثقافتي علامتون رهيا آهن. انهن ۾ رني ڪوٽ سڀ کان وڏو قلعو آهي، جنهن جي باري ۾ بحث جاري آهي ته ڇا اهو ئي تاريخي ڪتابن ۾ ڄاڻايل نيرون ڪوٽ آهي. ڪجهه انگريز ليکڪن حيدرآباد جي قلعي کي نيرون ڪوٽ لکيو، پر جديد محققن جو خيال آهي ته اصل نيرون ڪوٽ موجوده رني ڪوٽ آهي.

طريقيڪار

هي مقالو تاريخي ماخذن، قديم ڪتابن ۽ جديد محققن جي لکڻين تي ٻڌل آهي.

- **ابتدائي ذريعا:** چچ *نامو*، *تاريخ معصومي*، *تاريخ طاهري*، *تحفته الڪرام*.

- **ثانوي ذريعا:** رشيد ڀٽي جو مقالو (*مهراڻ رسالو رني كوٽ نمبر*)، بدر ابڙو جو كتاب (*ديوارِ سنڌ*).
- **تقابلي تجزيو:** قديم بيانن ۾ ڏنل نشانيون (ديوارون، چشمو، چراگاهه) ۽ موجوده رني كوٽ جي جغرافيائي ۽ تعميري خصوصيتن جو مقابلو.

بحث:

- **قديمي حوالا**: البلاذري ۽ ابن حوقل جي نقشا نيرون پرڳڻي ۾ نيرون كوٽ كي سن ۾ سيوهڻ جي پرسان ڏيكارين ٿا. چچ *نامي* ۾ محمد بن قاسم جي خط ۾ قلعي جو بيان موجوده رني كوٽ سان ملندڙ آهي.
- **محققن جا رايا**: رشيد ڀٽي ۽ بدر ابڙو ٻنهي رني كوٽ كي نيرون كوٽ قرار ڏنو آهي.
- **غلط فهمي**: حيدرآباد جي قلعي كي نيرون كوٽ لكڻ سبب تاريخي گڙٻڙ پيدا ٿي، پر ان ۾ اهي خاصيتون نه آهن جيكي نيرون كوٽ لاءِ بيان ٿيل آهن.
- **جديد اڏاوت**: تالپور دور ۾ قلعي اندر كجهه ديوارون ٻيهر تعمير ٿيون، پر بنياد گهڻو پراڻو آهي.

نتيجو:

علمي حوالن ۽ محققن جي راين مان ظاهر ٿئي ٿو ته موجوده رني كوٽ ئي تاريخي كتابن ۾ چاٽايل

نيرون ڪوٽ آهي. البت موجوده اڏاوت تالپور دور ۾ ٻيهر تعمير ٿي، جڏهن ته بنياد قديم آهي. حتمي نتيجي لاءِ ڪاربان ڊيٽنگ ۽ آرڪيالاجيڪل تحقيق ضروري آهي، جيئن قلعي جي اصل عمر ۽ دور جو پتو پوي.

References

- Abro, B. (1990). *Diwaar-e-Sindh: Ranikot*. Karachi: Sindhi Adabi Board.
- Ansari, I. (1982). *Kot aur Qila: Part I*. Hyderabad: Mehran Publishers.
- Baloch, N. A. (1975). *Chach Nama*. Jamshoro: University of Sindh Press.
- Bhatti, R. (1985). *Mehran Journal: Ranikot Number*. Hyderabad: Sindhi Adabi Board.
- Bukhari, M. (1600). *Tareekh-e-Masoomi*. Manuscript, Sindh Archives.
- Qanai, M. A. S. (1760). *Tuhfat-ul-Kiram*. Hyderabad: Sindh Archives.

- Tahiri, M. (1650). *Tareekh-e-Tahiri*. Sindh Archives.

نئون ڪوٽ قلعو

تعارف

نئون ڪوٽ قلعو سنڌ جي تاريخي ورثي جو هڪ اهم جزو آهي، جيڪو ميرپورخاص کان ڏکڻ اوڀر

طرف 63 ڪلوميٽرن جي مفاصلي تي واقع آهي. هي قلعو نه رڳو تعميراتي لحاظ کان منفرد آهي، پر ان جي دفاعي بندوبست □ رهائشي انتظامات به ان کي هڪ تمدني مرڪز طور پيش ڪن ٿا.

جغرافيائي محلِ وقوع

نئون ڪوٽ 24° 0′ اتر ويڪرائي ڦاڪ □ 69° 9′ اوڀر ڊگهائي ڦاڪ تي واقع آهي. قلعو چوڪور شڪل جو آهي، جنهن جي اترين □ ڏاکڻين پاسهين جي ڊيگهه 66 فوٽ، جڏهن ته اوڀرين □ اولاهين پاسهين جي ڊيگهه 318 فوٽ آهي (Sindhiana, 2012).

تعميراتي جوڙجڪ

قلعي جي چوڌاري 12 فوٽ ويڪري فصيل موجود آهي، جنهن تي چڙهڻ لاءِ ٻه ڏاڪڻيون ٺهيل آهن. فصيل جي حفاظت لاءِ 9 برج جوڙيا ويا آهن:

ٻه برج شاهي دروازي □ دمدمي جي نگهباني لاءِ، 4 برج قلعي جي ڪنڊن تي، 3 برج اتر، ڏکڻ □ اولهه جي ديوارن تي (Ansari, 1996)

شاهي دروازي جي حفاظت لاءِ مضبوط ڪاٺ جو در لڳل هوندو هو، جنهن مان لنگهه جو هڪ چوڪور دمدمو (48x40 فوٽ) ٺهيل آهي. اندرئين دروازي مان قلعي جي اندر داخل ٿيندو آهي.

دفاعي □ رهائشي انتظام

قلعي جي ڏاکڻين پٽ وٽان هڪ گول گنبذ واري ڪوٺي ٺهيل آهي، جتي بارود رکڻ جو امڪان ظاهر ڪيو ويو آهي. اهڙي قسم جون تجر نما ڪوٺيون ڏاکڻين ديوار جي ٻاهران به موجود آهن.
اترئين پٽ سان رهائشي حصي جا ڦٽل آثار مليا آهن، جن □ اڇو پلستر ٿيل پٽيون □ سامان جا ڪِپٽ ڏسڻ □ اچن ٿا. شاهي دروازي □ اندرئين دروازي جي ٻنهي پاسن تي محرابدار ڪوٺيون پهريدارن لاءِ جوڙيل آهن (Ansari, 1996).

نتيجو

نئون ڪوٽ قلعو سنڌ جي تعميراتي فن، دفاعي حڪمت عملي، □ تمدني زندگيءَ جي عظيم مثالن مان هڪ آهي. ان جي حفاظت □ تحقيق نه صرف تاريخي شعور کي وڌائي سگهي ٿي، پر سنڌ جي ثقافتي سڃاڻپ کي به مضبوط ڪري سگهي ٿي.

References:

- Sindhiana. (2012). سنڌيانا انسائيڪلوپيڊيا. سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد.
- Ansari, I. (1996). سنڌ جا ڪوٽ □ قلعا. سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي.

هراڙ جو قلعو

تعارف

هراڙ واديءَ □ واقع ميرن جو قلعو ٽالپر دور جي تعميراتي ذوق، دفاعي حڪمت عملي، □ فطري ماحول سان هم آهنگيءَ جو شاندار مثال آهي.

تاريخي پس منظر

مير مانڪ خان، ٽالپرن جو وڏو مير، سليمان خان جو پٽ هو، جيڪو ڪاڇي مان خداآباد جي پرسان ٻرگهه بالا شهر □ اچي آباد ٿيو. مغلن □ ڪلهوڙن کيس □ سندس پٽ مير الهيار خان کي ان علائقي جو وڏو حصو انعام طور ڏنو. مير الهيار خان کي حڪومت □ پڳ ملي، جڏهن ته سندس پاءُ مير

جادي خان جي اولاد کي جاگيرون مليون (Ansari, 1996). مير الهيار خان جنگي سالار، زراعت جو ماهر ۽ تعميراتي شوقين هو، جنهن کيرٿر جي چوٽين تي گرميءَ جي رهائش لاءِ قلعا اڏايا.

جغرافيائي ۽ تعميراتي جوڙجڪ

هراڙ واديءَ ۾ واقع هي قلعو تقريباً هم چورس شڪل جو آهي، جنهن جون ديوارون پٿر جون ٺهيل آهن.

اولاهين ديوار: 200 فوٽ ڊگهي، 7 فوٽ بلند

ڏاکڻين ديوار: 225 فوٽ ڊگهي

اوپر ديوار: وقت جي گردش سبب صرف 3 فوٽ بلند باقي رهي آهي (Sindhiana, 2012)

قلعي جي اولهه ڏکڻ ڪنڊ تي برج جا نشان موجود آهن، جڏهن ته ڏکڻ اوپر ڪنڊ تي مٿانهينءَ تي هڪ مسجد پڻ ٺهيل آهي. قلعي جي ساري اوساري چيرولي ۽ چن جي ٺيل آهي، جيڪا مقامي فنِ تعمير جي شاهدي ڏئي ٿي.

فطري ماحول سان هم آهنگي

قلعي جي اندر واديءَ جو اڪيلو چشمو اولاهين ديوار مان داخل ٿئي ٿو ۽ اوپر ديوار جي هيٺان ٻاهر نڪري ٿو، جيڪو فطري پاڻيءَ جي وهڪري سان قلعي جي جوڙجڪ جي هم آهنگيءَ کي ظاهر

ڪري ٿو. کيرٿر جبلن جي 5000 فوت بلنديءَ تي
ميرن جا ٻيا قلعا پڻ موجود آهن، جيڪي موسمي
رهائش لاءِ استعمال ٿيندا هئا (Ansari, 1996).

نتيجو

هراڙ جو قلعو ٽالپر دور جي سياسي، تعميراتي
فطري شعور جو عظيم مثال آهي. ان جي حفاظت
 تحقيق نه صرف تاريخي شعور کي وڌائي سگهي
ٿي، پر سنڌ جي فطري ثقافتي ورثي کي عالمي
سطح تي اجاگر ڪري سگهي ٿي.

References:

- Ansari, I. (1996). سنڌ جا ڪوٽ قلعا. سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي.
- Sindhiana. (2012). سنڌيانا انسائيڪلوپيڊيا. سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد.

ونجهڙوٽ بندر

ونجهڙوٽ بندر سنڌ جي اترئين حصي □ هاڪڙي درياهه جي ڪناري آباد هڪ قديم شهر هو، جيڪو واپار، ثقافت □ تمدن جي لحاظ کان نهايت اهميت رکي ٿو. هي بندر سنڌو ماٿر جي تهذيب سان ڳنڍيل آهي □ آثار قديمه جي کوجنائن مان معلوم ٿئي ٿو ته اهو شهر هڙپا، موئن جو دڙو □ برهمڻ آباد جي سطح جو تمدني مرڪز هو (Cousens, 1929).

تعارف

سنڌ جي قديم تاريخ ڪيترن ئي بندرگاهن، شهرن □ تمدني مرڪزن سان مالا مال رهي آهي. انهن □ ونجهڙوٽ بندر به هڪ اهم ماڳ هو، جيڪو گهوٽڪي ضلعي □ ريتي اسٽيشن جي ڏکڻ طرف واقع آهي. هي ماڳ تقريباً 40 ايڪڙ ايراضيءَ □

پکڙيل آهي □ دڙا 10 کان 20 فوٽ اوچا آهن، جتي سرن، ٿانون، ڪاٺ □ ثقافتي شيون وڏي انگ □ ملي آهن، جيڪي ان جي قدامت □ خوشحال تمدن جي شاهدي ڏين ٿيون (Qureshi, 1992).

تاريخي پسمنظر

ونجهڙوٽ بندر هاڪڙي درياهه جي ڪناري آباد هو. هاڪڙي درياهه مختلف دورن □ مختلف نالن سان سڏجندو رهيو جهڙوڪ: سرسوتي، مبالا، گهاگهر، وهندا □ پراڻ (Lambrick, 1973). تاريخي ڪتابن □ هن شهر جا نالا وجورته، ونجهروٽ، ونجوٺ، وجناٿ □ وجراٿ پڻ ملن ٿا، پر عام روايت □ اهو ”ونجهڙوٽ“ نالي سان مشهور آهي.

انگريز محقق هينري ڪزنس پنهنجي ڪتاب Antiquities of Sindh (1929) □ لکي ٿو ته ونجهروٽ يا ونجاٿ درياهه هاڪڙي جي ڪناري آباد هڪ اهم شهر هو، جيڪو سنڌو ماٿر جي تمدن سان ڳنڍيل هو. سندس مطابق، ريتي اسٽيشن کان پنج ميل ڏکڻ □ روهڙي کان 63 ميل جي فاصلي تي هن قديم شهر جا کنڊر موجود آهن (Cousens, 1929).

آثار قديمه جون کوجنائون

سنڌ □ آثار قديمه جي کوجنائن دوران، مختلف محققن جهڙوڪ بيگوٽ، ايچ.جي. راورٽي، هينري ڪزنس، ڊاڪٽر ايچ.ٽي. سورلي □ لئمبرڪ هن شهر بابت رپورٽون تيار ڪيون (Lambrick, 1973; Sorley, 1968).

هنن جي کوجنائن مان معلوم ٿيو آهي ته:

هتان جي سرن جي ماپ 18x12x4 انچ هئي، جيڪي ڳاڙهسرا □ پڪل هئا (Cousens, 1929).

ٺڪر جا ٿانوَ اعليٰ معيار جا هئا □ روغن سان رنگيل هئا.

ٽامي □ چاندي جا سڪا مليا، جن جو وزن 3 کان 7 گرين تائين هو.

ٻارن جا رانديڪا، لوهيون ميخيون، شيشي □ پٿر جا زيور، گهنگهرا □ هٿيار به هٿ آيا (Branfill, 1900).

شهر جي وچ □ هڪ چورس نما کليل ميدان □ امير طبقي جا رهائشي گهر موجود هئا.

اهي سڀ آثار ان ڳالهه جي شاهدي ڏين ٿا ته ونجهڙوٽ هڪ ترقي يافته تمدني مرڪز هو، جتي سماجي، اقتصادي □ ثقافتي سرگرميون پنهنجي عروج تي هيون.

ثقافتي ۽ تمدني اهميت

محققن ونجهڙوٽ کي هڙپا، موئن جو دڙو ۽ برهمڻ آباد جهڙن شهرن جي هم پلهه قرار ڏنو آهي (Qureshi, 1992). هتي واپار جا وسيلا موجود هئا ۽ هي بندر سنڌ کي پنجاب، ڪشمير، بهاولپور ۽ گلگت-چترال سان ملائيندڙ اهم واپاري مرڪز هو.

سنڌي لوڪ ادب ۾ به هن شهر جو ذڪر ملي ٿو. ڏمڻ سوناري جو قصو ونجهڙوٽ سان ڳنڍيل آهي، جيڪو سنڌي ثقافتي تاريخ جو اهم حصو آهي.

زوال

روايتن موجب، سنه 962ع ۾ هڪ خوفناڪ زلزلي سبب درياهه هاڪڙي جو رخ بدلجي ويو، جنهن ڪري شهر تباهه ٿي ويو (Bherumal, 1934). ان کان پوءِ هي شهر آهستي آهستي ختم ٿيندو ويو ۽ هاڻي صرف هڪ وڏو دڙو باقي بچيو آهي، جيڪو به تباهه ٿيڻ جي خطري ۾ آهي.

نتيجو

ونجهڙوٽ بندر سنڌ جي قديم تاريخ، تهذيب ۽ ثقافت جو اهم ماڳ آهي، جيڪو هاڪڙي سڀيتا جي زنده شاهد طور سڃاتو وڃي ٿو. هن ماڳ جي

كوجنا [illegible] بچاءُ ضروري آهي، جيئن سنڌ جي تاريخي ورثي کي ايندڙ نسلن تائين منتقل ڪري سگهجي.

References:

- Bherumal, K. (1934). Tareekh-e-Sindh. Karachi: Sindhi Sahitya Academy.
- Branfill, B. (1900). Reports on the Archaeological Sites of Sindh. Bombay: Government Press.
- Cousens, H. (1929). The Antiquities of Sindh. Calcutta: Government of India.
- Lambrick, H. T. (1973). Sindh: A General Introduction. Karachi: Oxford University Press.
- Qureshi, S. (1992). Tarikh-e-Aina-e-Qadeem Sindh. Hyderabad: Sindh University Press.
- Sorley, H. T. (1968). Shah Abdul Latif of Bhit: His Poetry, Life and Times. London: Oxford University Press.

وڪر بندر

تعارف

وڪر بندر، سنڌو درياءَ جي ڊيلٽا وٽ، سمنڊ کان لڳ ڀڳ ويهه ميل اندر واقع هڪ اهم تاريخي بندر هو. هيءُ نه رڳو هڪ سرگرم بندرگاهه هو، پر هتي هڪ چڱو خاصو ڳوٺ پڻ آباد هو. سنه 1837ع ۾ ڪمانڊر ڪارلس، جڏهن درياءَ جي ڊيلٽا جو سروي ڪري رهيو هو، تڏهن هن وڪر بندر کي هڪ اهم واپاري مرڪز طور سڃاتو (Carless, 1837).وڪر بندر ڪڏهن آباد ٿيو، ان بابت ڪا حتمي ڄاڻ نه ٿي ملي، پر هي بندرگاهه سومرن (1011ع-1351ع) ۽ سمن جي دور (1351ع - 1520ع) کان به اڳ آباد هيو.

بحري ڍانچو ۽ دفاعي حيثيت

وڪر جي قلعي وٽ جهاز اچي بيهندا هئا. انهن مان هڪ جهاز 28x27 فوٽ جو هو، جنهن تي 14 بندوقون لڳل هيون. هيءُ جهاز 200 ٽن سامان کڻي سگهندو هو ۽ جنگي مقصدن لاءِ پڻ استعمال ٿيندو هو. سنڌي ماڻهو اهڙن جهازن کي "ارمات" چوندا هئا (Carless, 1837).

ٽالپر دور □ اقتصادي اهميت

ٽالپر حڪمرانن جي دور □ وڪر بندر کي وڏي واپاري اهميت حاصل هئي. سنه 1836ع □، ٽالپرن کي هن بندر تان هڪ لک رپين کان وڌيڪ محصول حاصل ٿيو. وڪر بندر مان واپار جا رستا مانڊوي، انجبار، جهونا ڳڙهه، بمبئي، پوربندر، ملبار، سون مياڻي، گوادر □ مسقط سان ڳنڍيل هئا. واپار □ چانور، گيهه □ ٻيو سامان شامل هوندو هو (Sindh Archives, n.d.).

انگريزن جي دور □ زوال

انگريزن جي دورِ حڪومت □، جامڙي شاخ جي سُڪي وڃڻ سبب وڪر بندر بند ٿي ويو. هيءَ ماحولي تبديلي بندر جي واپاري سرگرمين کي ختم ڪري ڇڏيو (Sindh Archives, n.d.).

نتيجو

وڪر بندر، سنڌ جي دريائي □ سامونڊي واپار جي تاريخ □ هڪ اهم ڪڙي رهيو آهي. ان جي حڪمت پري جاءِ، جنگي صلاحيت، □ واپاري وسعت، سنڌ جي اقتصادي حياتيءَ جو عڪس پيش ڪن ٿا. بندر جي زوال، ماحولي تبديليءَ جي ڪري، سنڌ جي واپاري تاريخ □ هڪ اهم موڙ آهي.

References:

- Carless, Commander. (1837). Survey of the Indus Delta. British Naval Records.
- Sindh Archives. (n.d.). Trade and Revenue Records of Talpur Sindh. Hyderabad: Government of Sindh.

وينجهرو

تعارف

وينجهرو، نوابشاهه ضلعي جي سڪرنڊ تعلقي ۾ واقع هڪ تاريخي ماڳ آهي، جيڪو موجوده سڪرنڊ شهر کان قاضي احمد ويندڙ قومي شاهراهه جي ڏکڻ طرف ’مشائخ شاخ‘ جي پرسان اوڀر طرف موجود آهي. قديم زماني ۾ هيءُ شهر سيوهڻ کان لڳ ڀڳ 13 ڪوهن جي مفاصلي تي واقع هو، جتي سميجا ۾ انڙ ذات جا ماڻهو رهندا هئا. مظهر شاهجهاني مطابق: ”هيءُ شهر سنڌ جي هڪ قديم ذات ’وينجهر‘ جي ماڻهن آباد ڪيو. هيءُ شهر ڍنڍ جي ڪناري تي آباد هو ۾ سنڌو درياءُ جي الهندي طرف کان وهندو هو“ (مظهر شاهجهاني، تقريباً 17هين صدي).

قلعي جي اڏاوت ۾ مغلن جي پيهر قبضي

وينجهرو ۾ هڪ مضبوط قلعو موجود هو، جيڪو 13 ايڪڙن تي ڦهليل هو، جنهن کي ڪچي مٽيءَ جي پٽين سان گهيريو ويو هو ۾ ان جا ڏار ڏار دروازا هئا. مغلن جي دور ۾ سميجن کي قلعي مان تڙي، ان جي نئين سر اڏاوت ڪرائي ويئي. مغليه فوج، توبخاني سميت، هتي ويهاري ويئي، ۾ ڦاسي گهاٽ ٺاهي آزادي لاءِ وڙهندڙ سنڌي سورمن کي لٽڪايو ويو. (مظهر شاهجهاني، تقريباً 17هين صدي)

واپاري ۽ حڪومتي اهميت

وينجهرو درياءُ جي ڪپ تي هجڻ ڪري واپار جو مرڪز هو، جتي ٻيڙا سامان سان پرجي ايندا هئا. ناميارِي محقق قريشي حامد علي خانائي لکي ٿو: ”وينجهرو، سنڌ جي لاڪاٺ پرڳڻي جو هڪ قديم شهر هو، جيڪو لاڪاٺ ۽ خطي پرڳڻي جو دريائي پتڻ هو. واپاري قافلا ۽ فوجي نقل و حرڪت جو هيءُ مکيه مرڪز هو. لاڪاٺ ۽ خطي پرڳڻي جو اناج ۽ ٻيو واپار هن پتڻ جي ذريعي گجرات ۽ ڪاٺياواڙ سان هلندو هو“. (خانائي، بي تاريخ)

زوال ۽ ويراني

چون ٿا ته وينجهرو اورنگزيب جي دورِ حڪومت ۾ برباد ٿيو. حملي آورن شهر کي ڦري، لٽي، باهه ڏيئي ساڙي ڇڏيو. اڄ به ان جا نشان سڙيل گهرن ۽ پٽين مان ظاهر ٿين ٿا. موجوده وقت ۾ شهر جو ويرانو لڳ ڀڳ 30 ايڪڙن تي ڦهليل آهي. مظهر شاهجهاني جي بيان مطابق، هيءُ قلعو 1009هه يا 1013هه (1600–1605ع) جي لڳ ڀڳ، سيوهڻ سرڪار جي صوبيدار مير ابوالقاسم نمڪين، درياءُ جي هڪ وهڪري يا ڍنڍ جي پرسان ٺهرايو. (مظهر شاهجهاني، تقريباً 17هين صدي)

نتيجو

وينجهرو، لاڪاٺ پرڳڻي جو دريائي واپاري پتڻ هجڻ سان گڏ، سنڌ جي سياسي ۽ واپاري تاريخ جو اهم

باب آهي. ان جي ويراني □ آثار، سنڌ جي تمدني ورثي جي بحالي لاءِ تحقيق □ توجهه جو مطالبو ڪن ٿا.

References:

- مظهر شاهجهاني. (تقريباً 17هين صدي). مغل دور جي سنڌ بابت تاريخي بيان. [Primary source].
- خانائي، ق. ح. ع. (بي تاريخ). وينجهرو: سنڌ جو وساريل دريائي واپاري پتڻ. غير شايع ٿيل مضمون، سنڌ تاريخي سوسائٽي آرڪائيوز.